

ΛΥΣΙΑ
ΛΟΓΟΣ
ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΝΙΚΟΥ Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ
1978

ΙΣΤ
ΑΡΧ
1978

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΝΙΚΟΥ Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ

ΛΥΣΙΑ

ΛΟΓΟΣ

ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

17479

Με απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυκείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὄργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΛΥΣΙΑ

ΛΟΤΟΣ

ΕΠΙΛΗΨΙΣ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

1747

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβερνήσεως τα διδακτικά βιβλία του Αρχαίου, Τυμναίου και Λοκίου τυπώνονται από τον Οργανισμό Έκδοσης Διδακτικών Βιβλίων και μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΝΙΚΟΥ Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Λ Υ Σ Ι Α

Λ Ο Γ Ο Σ

ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

Ρήτορας χαρακτηρίζεται ένας άνθρωπος, όταν χρησιμοποιεί το λόγο με έρ-τυχία· όταν δηλαδή κατορθώνει να πείθει όσους τον άκουν δια μια γνώμη πάνω σε ένα θέμα είναι σωστή ή σωστότερη από μια άλλη. Έπομένως, Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ όσο καλός, όσο καλός είναι και η ανθρώπινη κοινωνία, όσο μέσα σ' αυτήν είναι φυσικό να παρουσιάζονται διάφοροι άνθρωποι που αξιοποιούν διαφορετικές απόψεις για το ίδιο ζήτημα. Μιλούμε όμως για ρητορική, τέχνη ή επιστήμη, όταν η σχετική ικανότητα του ανθρώπου αρχίζει να καλλιεργείται συστηματικά, όταν διδάσκεται από έναν ειδικό σε άλλους, που δεν τή διαθέτουν, και, φυσικά, όταν τα προϊόντα της γίνονται, κυκλοφορούν και διαβάζονται.

Ρήτορας -
Γυμνάσιον

Για να διαφοροποιηθεί όμως και να διαπτυχθεί η ρητορική, χρειάζονται δύο προϋποθέσεις: α) κατάλληλος ειδικός, γιατί να προσπαθήσει ο άνθρωπος να ξεκαρδίσει τις απόψεις του μπροστά σε ένα ακροατήριο; β) ελευθερία λόγου, ώστε να μπορεί ο καθένας να διατυπώσει τις απόψεις του· όσο χρειάζεται, γιατί να πείσει τους άλλους, αυτό το βλέπουμε και στην αρχαία Ελλάδα, όπου η ρητορική διαπτύχθηκε σε έναν τόσο μέ σωστή πολιτική άρτίστικη και σωστή πολιτισμού· είναι

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1978

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΝΙΚΟΥ Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΣΙΑΔΗ

ΛΥΣΙΑ

Λ Ο Τ Ο Σ

ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

Β. ΤΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΑΕΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1978

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Ρήτορας χαρακτηρίζεται ένας άνθρωπος, όταν χρησιμοποιεί τό λόγο μέ ἐπιτυχία· όταν δηλαδή κατορθώνει νά πείθει ὄσους τόν ἀκοῦν ὅτι μιá γνώμη πάνω σέ ἓνα θέμα εἶναι σωστή ἢ σωστότερη ἀπό μιá ἄλλη. Ἐπομένως, ρήτορες ὑπάρχουν ἀπό τόσο παλιά, ὅσο παλιά εἶναι καί ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία, ἀφοῦ μέσα σ' αὐτήν εἶναι φυσικό νά παρουσιάζονται διάφοροι ἄνθρωποι πού ὑποστηρίζουν διαφορετικές ἀπόψεις γιά τό ἴδιο ζήτημα. Μιλοῦμε ὁμως γιά ρητορική, τέχνη ἢ ἐπιστήμη, ὅταν ἡ σχετική ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει νά καλλιεργεῖται συστηματικά, ὅταν διδάσκεται ἀπό ἓναν εἰδικό σέ ἄλλους, πού δέν τή διαθέτουν, καί, φυσικά, ὅταν τά προϊόντα της γράφονται, κυκλοφοροῦν καί διαβάζονται.

Γιά νά διαμορφωθεῖ ὁμως καί νά ἀναπτυχθεῖ ἡ ρητορική, χρειάζονται δύο προϋποθέσεις: α) κατάλληλες εὐκαιρίες, γιά νά προσπαθεῖ ὁ ἄνθρωπος νά ἐκφράσει τίς ἀπόψεις του μπροστά σέ ἓνα ἀκροατήριο· β) ἐλευθερία λόγου, ὥστε νά μπορεῖ ὁ καθένας νά ἀναπτύξει τίς ἀπόψεις του, ὅσο χρειάζεται, γιά νά πείσει τούς ἄλλους. Αὐτό τό βλέπουμε καί στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπου ἡ ρητορική ἀναπτύχθηκε σέ ἓναν τόπο μέ σωστή πολιτική ὀργάνωση καί σωστό πολίτευμα: εἶναι στή δημοκρατική Ἀθήνα τοῦ 5. αἰῶνα π.Χ.

Ρήτορες -
Ρητορική

Όπως όλες οι πνευματικές εκδηλώσεις στην αρχαία Ελλάδα, και η ρητορική έχει την «προϊστορία» της, μιá περίοδο δηλαδή πριν από τή συστηματική καλλιέργειά της. Τά πρώτα σπέρματά της τά ανακαλύπτουμε στά παλιότερα έλληνικά κείμενα, όπουδήποτε συναντούμε ένα πρόσωπο νά προσπαθεί νά εκφράσει μιá άποψη πάνω σέ ένα θέμα, τακτοποιώντας τίς σκέψεις του και τά επιχειρήματά του μέ τέτοιο τρόπο, ώστε νά επιτύχει τό καλύτερο αποτέλεσμα επηρεάζοντας αυτούς πού τόν άκούν. Α.χ. πολλοί από τούς όμηρικούς ήρωες χρησιμοποιούν έντυπωσιακά τό χάρισμα του λόγου· όχι μόνο ό πολυμήχανος Όδυσσεάς ή ό σοφός Νέστορας αλλά και ό γενναίος Άχιλλέας.

Τήν ίδια διάθεση νά πείσουν τούς άκροατές τους συναντούμε και σέ μερικούς ποιητές, πού χρησιμοποιήσαν τήν ποιήσή τους ως όπλο, γιά νά εκφράσουν πειστικότερα τίς ιδέες τους. Η πιό χαρακτηριστική περίπτωση είναι ό μεγάλος Άθηναίος νομοθέτης Σόλωνας, στίς άρχές του 6. αιώνα π.Χ. Γενικά γιά πολλούς από τούς πολιτικούς τής Άθήνας ξέρουμε ότι χειρίζονταν τό λόγο μέ μεγάλη επιδεξιότητα. Δύο από αυτούς, ό Θεμιστοκλής και ό Περικλής, ήταν, σύμφωνα μέ άρχαιες πληροφορίες, δεινοί ρήτορες. Μιά ιδέα γιά τίς ικανότητες του δεύτερου παίρνουμε από τούς περίφημους λόγους πού τόν παρουσιάζει νά εκφωνεί ό Θουκυδίδης στην «Ιστορία» του.

Δημοκρατία
και
Σοφιστές

Μ' αυτούς όμως βρισκόμαστε πιά στή δημοκρατική Άθήνα, όπου ή εκκλησία του δήμου και τά λαϊκά δικαστήρια έδιναν μοναδικές ευκαιρίες στους πολίτες, γιά νά εκφράσουν ελεύθερα τίς άπόψεις τους. Τώρα όλο και περισσότερο διαπιστώνουμε ότι πολλοί εμφανίζονταν σ' αυτές τίς συγκεντρώσεις έχοντας προετοιμάσει προσεχτικά τό λόγο τους. Κυρίως όμως τώρα πρωτοπαρουσιάστηκαν ειδικοί, πού είχαν γιά επάγγελμά τους νά διδάσκουν τή ρητορική. Αυτοί ήταν οι σοφιστές, ένα είδος πρακτικών φιλοσόφων, πολύ μορφωμένων, πού υπόσχονταν ότι μπορούν μέ τή διδασκαλία τους νά βοηθήσουν τούς μαθητές τους νά επιβληθούν μέσα σέ μιá οργανωμένη κοινωνία. Έπειδή όμως εκεί χρειάζονταν νά ξέρει κανείς όχι μόνο τίς υποχρεώσεις του αλλά και τά δικαιώματά του, άπαραίτητο όπλο γιά νά τά διεκδικήσει ήταν ό λόγος, πού έχει τή δύναμη νά πείθει. Καθώς μάλιστα πολλοί από τούς σοφιστές δίδασκαν ότι γιά τά περισσότερα προβλήματα πού άπασχολούν τόν άνθρωπο δεν υπάρχει μόνο μιá άποψη ή

μόνο μιά ἀλήθεια ἀλλά περισσότερες, τό ὄπλο τοῦ λόγου παίρνει γι' αὐτούς μεγάλη ἀξία, ἀφοῦ μπορεί, μέ τά κατάλληλα ἐπιχειρήματα, νά ἀποδείξει γιά σωστή ἀκόμα καί μιά γνώμη πού εἶναι ἢ φαίνεται ὀλό- τελα σφαλερή. Οἱ σοφιστές καλλιεργοῦσαν τό διάλογο καί ἐνθάρρυναν τούς μαθητές τους νά ἀμφιβάλλουν γιά καθετί, ἄν δέ τούς πείσουν πρῶτα ὅτι πρέπει νά τό πιστεῦουν· ἔτσι συζητοῦσαν γιά ὅλα τά θέ- ματα: θρησκεία, κοινωνία, νόμους κλπ. Παρόλο πού μέ τήν ἐπικίνδυ- νη χρησιμοποίηση τοῦ λόγου κάποτε ἔφταναν σέ ἀκρότητες καί παρα- λογισμούς (γι' αὐτό ἡ λέξη «σοφιστής» γρήγορα ἀπόκτησε κακή ση- μασία), οἱ σοφιστές ἐπαιζαν μεγάλο ρόλο στήν πνευματική ζωή τῆς Ἀθήνας στά τέλη τοῦ 5. αἰώνα.

Οὔτε τό σοφιστικό κίνημα οὔτε οἱ περισσότεροι καί καλύτεροι δά- σκαλοι τῆς ρητορικῆς γεννήθηκαν στήν Ἀθήνα. Ἡ παράδοση ἀναφέ- ρει ὅτι οἱ πρῶτοι πού ἐγραψαν ἐγχειρίδια ρητορικῆς ἦταν δύο Συρα- κόσιοι: ὁ Κόρακας καί ὁ μαθητής του Τεισίας. Καί αὐτοί ὅμως ἔδρα- σαν στίς Συρακοῦσες μετά τό 465 π.Χ., ὅταν καταλύθηκε ἡ τυραννία, καί τό πολίτευμα πού ἐφαρμόστηκε ἔδωσε τή δυνατότητα σέ πολλούς πολίτες νά διεκδικήσουν στά δικαστήρια περιουσίες ἢ ἄλλα δικαιώ- ματα, πού εἶχαν χάσει.

Ἀπό τούς Λεοντίνους τῆς Σικελίας καταγόταν καί ὁ μέγανος σο- φιστής Γοργίας, πού ἔζησε καί δίδαξε στήν Ἀθήνα ἀρκετά χρόνια μέσα στόν πελοποννησιακό πόλεμο. Ἐσκησε μεγάλη ἐπίδραση στήν ἐξέλιξη τῆς ρητορικῆς, καλλιεργώντας μιά ποιητική γλώσσα, πού ἦ- ταν διανοημένη μέ πολλά ρητορικά σχήματα. Πρὶν ἀκόμα ἀπό τό Γοργία, στήν Ἀθήνα ἄφησε τή σφραγίδα του ὁ Πρωταγόρας ἀπό τό Ἄβδηρα. Δίδασκε ὅτι ἡ ἀλήθεια γιά τό καθετί ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἄν- θρωπο πού τήν ἀναζητεῖ καί προκάλεσε τόση ἐντύπωση μέ τίς ιδέες του γιά τή δημιουργία καί τήν ὀργάνωση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καί γιά τήν ἀξία τῶν νόμων, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι τόν ἔστειλαν στούς Θούριους, γιά νά συγγράψει τό σύνταγμα τῆς νέας αὐτῆς πόλης.

Ἀπό τούς κόλπους τῶν σοφιστῶν λοιπόν βγήκαν οἱ πρῶτοι ἐπαγ- γελματίες ρήτορες στήν Ἀθήνα· αὐτοί πού ὄχι μόνο προετοίμαζαν ἕνα λόγο τους, πρὶν ἐκφωνηθεῖ, ἢ τόν δημοσίευαν, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρότυπο ἀπό ἄλλους, ἀλλά ἔπαιρναν χρήματα διδάσκοντας τήν τέ- χνη τους ἢ διαθέτοντας τά προϊόντα της. Περίφημος ρητοροδι-

Πρόσωπα
καί εἶδη
τῆς ρητορικῆς
τέχνης

δ ά σ κ α λ ο ς τόν 4. αιώνα ήταν ο Ίσοκράτης· ο σημαντικότερος συγγραφέας λόγων «κατά παραγγελία», δηλαδή λογογράφος, ήταν ο Λυσίας.

Ύπό τους πύ δραστηρίους τομεΐς τής δημόσιας ζωής στήν Άθήνα ήταν τά δικαστήρια. Ήπειδή, σύμφωνα μέ τούς νόμους, μιά υπόθεση υποστηριζόταν άπό τούς ίδιους τούς διαδίκους καί όχι άπό δικηγόρους, όπως σήμερα, πολλοί Άθηναίοι αναγκάζονταν νά ζητοϋν τή βοήθεια τών λογογράφων. Αυτή ή βοήθεια μπορούσε νά εΐναι μόνο νομικές συμβουλές, ή ένα σχέδιο γιά ένα λόγο, μιά κατηγορία δηλαδή ή μιά άπολογία, ή καί ένας πλήρης λόγος, πού συνήθως τόν άποστήθιζε ο ένδιαφερόμενος καί τόν έκφωνούσε στό δικαστήριο. Οί λόγοι αυτοί, πού σχετίζονταν μέ δικαστικές υποθέσεις, λέγονταν δικανικοί. Οί πολιτικές συζητήσεις στή βουλή ή στήν έκκλησία του δήμου ή σε άλλες παρόμοιες εύκαιρίες άπαιτούσαν λόγους άλλης κατηγορίας, πού σκόπευαν νά προτεΐνουν λύσεις γιά διάφορα προβλήματα καί νά πείσουν τούς άκροατές τους νά άκολουθήσουν τόν ένα ή τόν άλλο δρόμο. Αυτοί οί λόγοι ονομάζονταν προτρεπτικοί ή συμβουλευτικοί. Τέλος, σε συγκεντρώσεις άλλου είδους, λ.χ. γιορτές, κηδείες κλπ., άκούονταν λόγοι έπιδεικτικοί.

Στόν 4. αιώνα π.Χ. μερικά άπό τά ώραιότερα καί πύ ένδιαφέροντα κείμενα, άπό όσα τουλάχιστον μάς σώζονται, εΐναι λόγοι ρητορικοί. Σ' αυτόν τόν αιώνα άνήκουν καί οί κυριότεροι εκπρόσωποι τής ρητορικής. Τούς πύ άξιόλογους δικανικούς λόγους τούς έχουμε άπό τό Λυσία· γιά λόγους έπιδεικτικούς καταφεύγουμε στόν Ίσοκράτη· ο Δημοσθένης μάς άφησε μερικούς συναρπαστικούς συμβουλευτικούς λόγους.

Β. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΛΥΣΙΑ

Τά προβλήματα

Όσες βιογραφίες του Λυσία μάς σώθηκαν άπό τήν άρχαιότητα έχουν τόσα κενά καί τόσες αντίφάσεις άνάμεσά τους, ώστε εΐναι πολύ δύσκολο νά σχηματίσουμε μιά ξεκαθαρισμένη εικόνα γιά τή ζωή καί τή δράση του ρήτορα. Άρκετές πληροφορίες γιά τήν οικογένειά του καί γιά τόν έαυτό του μάς δίνει ο ίδιος, καί μάλιστα στό λόγο του έ-

ναντίον του Έρατοσθένη· και πάλι όμως πολλές άπορίες μας μένουν άλυτες, ιδιαίτερα όταν προσπαθούμε να χρονολογήσουμε τα διάφορα γεγονότα. Έτσι, είμαστε αναγκασμένοι να μιλούμε με τό «περίπου» και τό «πιθανότατα».

Γενικά ή πολιτική τής δημοκρατικής Αθήνας ενθάρρυνε διάφορους εμπορους ή πνευματικούς ανθρώπους από όλα τα μέρη του ελληνικού κόσμου να πηγαίνουν για μόνιμη εγκατάσταση στην Αθήνα. Αυτά τα ξενόφερτα στοιχεία ήταν απαραίτητα για τήν τόνωση τής οικονομίας και για τό μόλισημα τής πνευματικής ζωής με νέες ιδέες και δραστηριότητες. Οί μ ε τ ο ι κ ο ι, όπως λέγονταν αυτοί οί μόνιμοι εγκατεστημένοι ξένοι, έμεναν πάντα, εκτός από πολύ σπάνιες εξαίρέσεις, σε ένα επίπεδο κατώτερο, θά λέγαμε, από τούς κανονικούς Αθηναίους πολίτες. Ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ένα φόρο, τό μ ε τ ο ί κ ι ο, και να έχουν ως έγγραφή, π ρ ο σ τ ά τ η, έναν ευνόληπτο πολίτη. Κάτω από όρισμένες συνθήκες, οί μέτοικοι μπορούσαν να άπαλλαγούν και από τίς δύο αυτές κάπως ταπεινωτικές υποχρεώσεις και να γίνουν ί σ ο τ ε λ ε ι τ ς, όποτε άποχτούσαν πολλά δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις, ενός κανονικού πολίτη, εκτός από τό να παίρνουν ενεργό μέρος στην πολιτική ζωή: δέν μπορούσαν δηλαδή ούτε να εκλέγουν άρχοντες ούτε οί ίδιοι να εκλέγονται.

Οί μέτοικοι
στην Αθήνα

Ό Λυσίας ήταν ένας από τούς τρεις γιούς (οί άλλοι δύο ήταν ό Πολέμαρχος και ό Ευθύδημος) του Κέφαλου, ενός πολύ εύκαταστατου Έλληνα από τίς Συρακοϋσες τής Σικελίας. Κάποιος φιλικός δεσμός πού είχε ό Κέφαλος με τόν Περικλή πρέπει να έπαιξε κάποιο ρόλο στην πρόσκληση πού δέχτηκε από τό μεγάλο δημοκρατικό ήγέτη τής Αθήνας να μετοικήσει στην Αττική μαζί με τήν οικογένειά του. Πότε ακριβώς πηγε εκεί ό Κέφαλος, δέν είναι βέβαιο· ίσως λίγα χρόνια πριν ή μετά τό 450 π.Χ. Έγκαταστάθηκε σε ένα ωραίο σπίτι έξω από τήν Αθήνα, αρκετά κοντά στον Πειραιά, και σύντομα κέρδισε μιά σημαντική θέση στην άθηναϊκή κοινωνία. Είναι πολύ πιθανό ότι ό Λυσίας γεννήθηκε μετά τήν εγκατάσταση του Κέφαλου στην Αθήνα, ίσως γύρω στα 445 π.Χ.

Η οικογένεια
του Λυσία

Δέν ήταν μόνο ή οικονομική του άνεση αλλά και οί επαφές του με τόν πνευματικό κόσμο τής Αθήνας, πού βοήθησαν τόν Κέφαλο να

φροντίζει ιδιαίτερα για την ανατροφή των παιδιών του. Από νωρίς προσπάθησε να δημιουργήσει γύρω τους ένα περιβάλλον που συντελούσε στην πνευματική τους καλλιέργεια. Στο σπίτι του συγκεντρώνονταν συχνά φιλόσοφοι και καλλιτέχνες, που συζητούσαν διάφορα προβλήματα ή διάβαζαν έργα τους. Δεν είναι σύμπτωση τό ότι ο Πλάτωνας βάζει τόν περίφημο διάλόγό του «Πολιτεία» να διεξάγεται στο σπίτι του Κέφαλου και να παίρνουν μέρος σ' αυτόν και ο ίδιος και οι γιοί του.

Μετάβαση
τους Θούριους

Η ιδιαίτερη εκτίμηση που απόχτησε η οικογένεια του Κέφαλου φαίνεται και από ένα άλλο γεγονός: οι δύο γιοί του, ο Πολέμαρχος και ο Λυσίας, ήταν μέσα σε μιá ομάδα εκλεκτών ανθρώπων, που έστειλαν οι Αθηναίοι στην Κάτω Ιταλία, για να δυναμώσουν τόν πληθυσμό μιās καινούριας αποικίας, των Θουρίων, που ίδρυσαν εκεί τό 443 π.Χ. Άλλα γνωστά ονόματα ήταν ο μεγάλος σοφιστής Πρωταγόρας και ο Ηρόδοτος, ο πατέρας τής ιστορίας. Όταν τά δύο αδέρφια πήγαν στους Θούριους, ο Λυσίας ήταν 15 χρονών, και ίσως είχε κιόλας άρχισει ο Πελοποννησιακός πόλεμος.

Ο Πολέμαρχος και ο Λυσίας έμειναν στους Θούριους γύρω στά εΐκοσι χρόνια, μιá περίοδο αποφασιστική και για τήν οικονομική και για τήν πνευματική τους προκοπή. Ο μικρότερος αδελφός μάλιστα άσχολήθηκε συστηματικά μέ τή μελέτη τής ρητορικής, που βρισκόταν εκεί σε μεγάλη άκμή, κυρίως χάρη στους δύο μεγάλους ρητοροδιδάσκαλους, τόν Κόρακα και τόν Τεισία. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, ο Λυσίας μαθήτευσε στό δεύτερο από αυτούς, και από άρκετά νωρίς άρχισε να δίνει δείγματα τής τέχνης του. Δέ σκεφτόταν όμως τότε ίσως να τή χρησιμοποιήσει για βιοποριστικό επάγγελμα.

Τό πνευματικό
κλίμα τής
Αθήνας

Αυτά τά χρόνια συμπίπτουν μέ τίς δύο πρώτες περιόδους του Πελοποννησιακού πολέμου (431-412). Η Αθήνα, μέ όλες τίς καταστροφές και τίς ταλαιπωρίες, εξακολουθοΰσε να είναι τό μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο του έλληνικού κόσμου. Μέσα σ' αυτά τά χρόνια συμπληρώθηκαν μερικά από τά άριστουργηματικά κτίσματα τής Ακρόπολης και άνέβασε μερικές από τίς ωραιότερες τραγωδίες του ο Σοφοκλής. Τόν ιδιαίτερο όμως τόνο στην πνευματική ζωή τής πόλης τόν έδιναν οι σοφιστές, που επηρέασαν όλους σχεδόν τούς τομείς και μερικά από τά σημαντικότερα δημιουργικά πνεύματα.

Μέσα στο κλίμα της έρευνας για την αλήθεια κινείται η πιο ενδιαφέρουσα ίσως φυσιογνωμία αυτής της περιόδου: ένας φιλόσοφος που δέν έγραψε ούτε μιά λέξη, που άναζητούσε την αλήθεια μέ δπλα τή σκέψη καί τή συζήτηση, άκριβώς όπως καί οί σοφιστές, μολονότι ήταν ένας μέγάλος αντίπαλός τους· εΐναι ο φιλόσοφος Σωκράτης. Ή άποψη τών σοφιστών, ότι η αλήθεια βρίσκεται συχνά μέσα στην αντίθεση καί τή σύγκρουση τών ιδεών καί ότι τό πρώτο βήμα για νά τή βρεΐ κανείς εΐναι η άμφιβολία για όλα, έβαλε τή σφραγίδα της στό έργο δύο μεγάλων Άθηναίων: του ιστορικού Θουκυδίδη, που μάς άφησε τήν πρώτη πραγματικά επιστημονική ιστορική έρευνα, καί του τραϊκού Εϋριπίδη, που παρουσίαζε στά δράματά του, μέ τόλμη καί ειλικρίνεια, τά πάθη της ανθρώπινης ψυχής. Τά ίδια αυτά χρόνια, ο κωμικός ποιητής Άριστοφάνης, σατιρίζοντας από τή σκηνή του θεάτρου πρόσωπα καί καταστάσεις, προσπαθούσε νά οδηγήσει τούς συμπολίτες του σέ μιά φρόνιμη πολιτική ζωή.

Σ' αυτή τήν Άθήνα γύρισαν οί δύο γιοί του Κέφαλου (ο ίδιος εΐχε στό μεταξύ πεθάνει) αλλά μέ συνθήκες όχι πολύ όμαλές. Από τούς Θούριους ουσιαστικά διώχτηκαν, μαζί μέ τριακόσιους άλλους Άθηναίους, όταν, μετά τήν καταστροφή στη Σικελία, εΐχαν έπικρατήσει έκεΐ άντιαθηναϊκές πολιτικές μερίδες. Στην ίδια τήν Άθήνα τά δύο αδελφια εΐχαν νά άντιμετωπίσουν τή σκληρή όλιγαρχία τών 400, που πήραν τήν εξουσία τήν άνοιξη του 411 π.Χ. Ώστόσο οί ίδιοι, άν καί δημοκρατικοί, δέ φαίνεται νά εΐχαν περιπέτειες καί έτσι συνέχισαν τήν οικονομική τους προκοπή μέ ένα εργαστήριο κατασκευής άσπίδων, όπου άπασχολούνταν πάνω από 120 δούλοι. Τό εργαστήριο, καθώς καί τά σπίτια τους, ήταν, όπως καί τό σπίτι του πατέρα τους, κοντά στον Πειραιά. Όπως φαίνεται από τό λόγο εναντίον του Έρατοσθένη, ο Λυσίας, αυτή τουλάχιστον τήν εποχή, δέν εΐχε δική του οικογένεια. Ή οικονομική άνεση του έδινε μέγала περιθώρια χρόνου, για νά συνεχίσει τίς ρητορικές του ασχολίες. Γρήγορα συνδέθηκε μέ τούς πνευματικούς κύκλους της Άθήνας, όπου πήρε τή θέση ενός από τούς καλύτερους τεχνίτες του λόγου. Ο νεώτερός του Πλάτωνας τον εκτιμούσε ιδιαίτερα.

Στό μεταξύ, ο πόλεμος έφτανε στό θλιβερό τέλος του. Ή ζωή του Λυσία άναστατώθηκε, όπως καί χιλιάδων άλλων δημοκρατικών πο-

Επιστροφή
στην Άθήνα

λιτών, όταν πήραν την εξουσία στα χέρια τους οι Τριάντα. Ἡ οικογένειά του, καί ευκατάστατη καί δημοκρατική, ἦταν μία ἀπό τίς δέκα πού οἱ τύραννοι ἀποφάσισαν νά ἐξοντώσουν. Ὁ ἀδερφός του Πολέμαρχος ἐκτελέστηκε χωρίς δίκη· ὁ ἴδιος ὁ Λυσίας ξέφυγε τήν τελευταία στιγμή καί ἔφτασε στά Μέγαρα, ὅπου ἐνώθηκε μέ ἄλλους δημοκρατικούς, πού εἶχαν ἐξοριστεῖ. Μολονότι δήμεσαν τήν περιουσία του, φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος κατόρθωσε νά περισώσει καί ἀρκετά χρήματα καί ἓνα μεγάλο ἀριθμό ἀσπίδων καί ἔτσι μπόρεσε νά βοηθήσει καί πρακτικά τόν Θρασύβουλο καί τούς δικούς του, ὅταν ξεκινούσαν γιά τήν τολμηρή ἐπιχείρησή τους. Αὐτός ἦταν καί ἓνας ἀπό τούς λόγους πού ὁ Θρασύβουλος πρότεινε νά τοῦ ἀποδοθοῦν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Τελικά ἡ πρόταση δέν ἐφαρμόστηκε γιά λόγους καθαρά τυπικούς, καί ὁ Λυσίας ἔμεινε, ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του, ἰσοτελής.

ἽΟ Λυσίας
λογογράφος

Ἐνα γεγονός πού ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στή ζωή του ἦταν ἡ δίκη τοῦ Ἐρατοσθένη. Μέ τόν κατηγορητήριο λόγο του ὁ Λυσίας ἀναγνωρίστηκε ὡς ἓνας ἀπό τούς δυναμικότερους δικανικούς ρήτορες. Αὐτή ἡ ἀναγνώριση, σέ συνδυασμό ἴσως καί μέ κάποια οἰκονομική κρίση, ὤθησε τόν Λυσία νά ἀσχοληθεῖ ἐπαγγελματικά μέ τή ρητορική. Ἐνα διάστημα δοκίμασε νά διδάξει τήν τέχνη. Τελικά ἔγινε λογογράφος. Μάλιστα, μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες ἱκανότητές του ἦταν νά προσαρμόζει τούς λόγους του στήν προσωπικότητα τῶν πελατῶν του. Οἱ ἀρετές ὅμως πού τοῦ ἐξασφάλισαν τή μεγαλύτερη φήμη, καί ὅσο ζοῦσε καί ἀργότερα, ἦταν ἡ καθαρότητα τῆς σκέψης του, ἡ λογική σειρά τῶν επιχειρημάτων του, καί ἡ ἀπλότητα καί ἀκρίβεια τῆς γλώσσας του. Ἐγραψε πολλές ἑκατοντάδες λόγων καί πολλούς ἀπ' αὐτούς τούς δημοσίευε. Στά ἀλεξανδρινά χρόνια σώζονταν πάνω ἀπό διακόσιοι. Ἀπό τούς 35 περίπου λόγους πού ἔφτασαν ὡς τίς μέρες μας μέ τό ὄνομα τοῦ Λυσία, ὑπάρχουν μερικοί πού σίγουρα δέν εἶναι δικοί του. Ἐνας ἀπό τούς γνήσιους λόγους εἶναι ὁ κατηγορητήριος ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη· αὐτός θεωρεῖται καί ὁ καλύτερος ἀπό ὅσους μᾶς σώζονται – καί γενικά ἓνα ἀπό τά σημαντικότερα δείγματα τῆς ἀρχαίας Ρητορικῆς Τέχνης.

ἽΟ Λυσίας πέθανε γύρω στά 380 π.Χ.

Γ. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ο λόγος του Λυσία έναντιόν του Έρατοσθένη είναι ένα από τα σπουδαιότερα πολιτικά κείμενα του τέλους του 5. αιώνα, όχι μόνο επειδή μās δίνει πληροφορίες για πρόσωπα και καταστάσεις που δεν ξέρουμε από άλλες πηγές, αλλά και επειδή εκφράζει τήν άποψη μιάς μερίδας του δημοκρατικού λαού τής Αθήνας για τίς πρόσφατες και τίς παλιότερες πολιτικές περιπέτειες τής πόλης. Για να εκτιμήσουμε λοιπόν τήν αξία του λόγου και για να τόν καταλάβουμε καλύτερα, χρειάζεται να τόν δοϋμε σε σχέση με διάφορα πολιτικά γεγονότα, που μάλιστα φτάνουν πολύ πριν από τήν τυραννική έξουσία τών Τριάντα. Γιατί και αυτή έχει τά προηγούμενά της.

Ἡ ἱστορική
σημασία
τοῦ λόγου

Ποτέ δεν έπαψαν να υπάρχουν στην Αθήνα ὀλιγαρχικοί, που ὑπονόμευαν με πολλούς τρόπους τό δημοκρατικό πολίτευμα. Ἦταν ὀργανωμένοι σε κλειστές πολιτικές ομάδες (έ τ α ι ρ ε ἴ ε ς), που εἶχαν περιορισμένο ἀριθμό μελῶν (έ τ α ἰ ρ ω ν) και δροῦσαν συνωμοτικά και κάποτε πολύ ἀποτελεσματικά. Φανερά ἄρχισαν να κινούνται τήν τελευταία περίοδο του Πελοποννησιακοῦ πολέμου (412-404). Δέν ἤθελαν να συνεχιστεῖ και ὑποστήριζαν ὅτι ἔπρεπε να συναφθεῖ εἰρήνη, ἔστω και με κακούς ὄρους, επειδή ἔλπιζαν ὅτι οἱ ὀλιγαρχικοί Σπαρτιάτες θά τούς βοηθοῦσαν στα ἀνατρεπτικά τους σχέδια.

Οἱ ὀλιγαρχικοί
στην Αθήνα

Οἱ κατάλληλες συνθήκες δημιουργήθηκαν μετά τήν ἀποτυχία τής ἐκστρατείας στη Σικελία (415-413). Ἡ πανωλεθρία τών Αθηναίων εἶχε τόση ἔκταση – σε ἀριθμό νεκρῶν και αἰχμαλώτων, καθώς και σε ἀπώλειες πλοίων και ὀπλισμοῦ – ὥστε ἦταν φυσικό να προκαλέσει ἀντίκτυπο στην πόλη. Ἡ Αθήνα δέν εἶχε πιά δυνάμεις να συνεχίσει τόν πόλεμο, επειδή βρισκόταν, ἀπό πολλές ἀπόψεις, σε πραγματικό ἀδιέξοδο. Και μολοντί ὁ ἀγῶνας δέ γινόταν πιά για να κρατήσῃ ἡ Αθήνα τήν κυριαρχική θέση της στην Ἑλλάδα, ἀλλά για να σώσει τήν ἐθνική της αξιοπρέπεια, ὁ πόλεμος δέν μπορούσε να συνεχιστεῖ, ἄν δέ λυόταν πρώτα τουλάχιστο τό οἰκονομικό πρόβλημα· μόνο ἔτσι θά μπορούσαν να ναυπηγηθοῦν πλοῖα, να συμπληρωθεῖ ὁ ἐξοπλισμός και γενικά να ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἀντίπαλοι με ἴσους ὄρους.

Για να κινηθοῦν κάπως πιό συντονισμένα σ' αὐτή τή δύσκολη περίπτωση, οἱ Αθηναῖοι ἀποφάσισαν να συγκεντρώσουν ὀρισμένες ἔ-

κτακτες εξουσίες σέ δέκα ὄριμους καί εὐνόληπτους πολίτες, ἕναν ἀπό κάθε φυλή, πού ὀνομάστηκαν π ρ ὀ β ο υ λ ο ι, ἀκριβῶς ἐπειδή ἀντικαθιστοῦσαν, κατά κάποιον τρόπο, τή βουλή τῶν 500 σέ πολλές ἀρμοδιότητες. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀργότερα στούς προβούλους προστέθηκαν ἄλλοι 20 – ἔγιναν δηλαδή 30! – γιά νά συγγράψουν νόμους.

Στό μεταξύ ἡ ἐξωτερική κατάσταση χειροτέρευε. Οἱ Σπαρτιάτες, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τήν ὑποστήριξη τῶν Περσῶν, πού φυσικά εἶχαν κάθε συμφέρον νά βοηθήσουν στήν ἀλληλοεξόντωση τῶν δύο ἀντιπάλων, ἀποφάσισαν γιά πρώτη φορά τόσο συστηματικά νά ἀποχτήσουν ναυτική δύναμη, ὥστε νά μπορέσουν νά ἀντιμετωπίσουν τούς Ἀθηναίους σέ ἕνα τομέα ὅπου ἐκεῖνοι πάντα ὑπερτεροῦσαν. Ἡ δραστηριότητά τους αὐτή πέφτει σέ μιά περίοδο κατά τήν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι δέν ἔχουν συνέλθει ἀκόμα ἀπό τήν καταστροφή. Σέ ὅλα αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ καί μιά σειρά ἀπό ἀποστασίες πόλεων, πού ἔφευγαν ἀπό τήν ἀθηναϊκή συμμαχία.

Ἦταν πολύ εὐκόλο γιά τούς ὀλιγαρχικούς νά πείσουν τόν πανικόβλητο λαό τῆς Ἀθήνας ὅτι ἡ κύρια εὐθύνη γιά ὅλη τους τήν κακοδαιμονία βάραινε τό δημοκρατικό πολίτευμα καί ὅτι οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν ὀρισμένες πολιτικές μεταρρυθμίσεις, πού, φυσικά, ἀποσκοποῦσαν στό νά ἀφαιρέσουν σιγά σιγά ἐξουσίες ἀπό τό λαό, συγκεντρώνοντας ἔτσι τή δύναμη στούς «ὀλίγους». Ἦταν ἐπίσης εὐκόλο γιά τούς ὀλιγαρχικούς νά ἐξασφαλίσουν γιά τά συνωμοτικά τους σχέδια τή συνεργασία πολλῶν ἀνθρώπων μέ διάφορες πολιτικές ἀντιλήψεις: παλιούς ἀλλά δυσареστημένους δημοκρατικούς, ὅπως ὁ στρατηγός Πείσανδρος, μετριοπαθεῖς ὀλιγαρχικούς, ὅπως ὁ Θηραμένης, σκληρούς ὀλιγαρχικούς, ὅπως ὁ Κριτίας, τέλος ὀπαδοῦς τῆς τυραννίας, ὅπως ὁ περίφημος ρήτορας Ἀντιφώντας, πού φαίνεται ὅτι ἔπαιξε κύριο ρόλο στά γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου.

Τό ὀλιγαρχικό
πραξικόπημα
τοῦ 411 π.Χ.

Οἱ ὀλιγαρχικές ἐταιρεῖες ἄρχισαν τή δράση τους μέ μιά σειρά δολοφονίες πολιτικῶν προσώπων, πού ἀσκοῦσαν ἐπιρροή στό λαό, ἢ καί ἀπλῶν πολιτῶν, πού τολμοῦσαν νά ἀντιδράσουν στά σχέδια τῶν συνωμοτῶν. Μέσα σέ μιά ἀτμόσφαιρα τρόμου καί καχυποψίας, σέ μιά ἀντικανονική συνέλευση τοῦ λαοῦ, ἀποφασίστηκαν ὀρισμένες ἀλλαγές στή λειτουργία τοῦ πολιτεύματος. Νά μερικές: περιορίστηκε ἡ

ἄσκησι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μόνο σέ 5.000 πολίτες (ποιοί θά ἦταν αὐτοί, θά τό ὄριζαν «ἀρμόδια» πρόσωπα) καί καταργήθηκε ἡ ἡμερήσια ἀποζημίωση γιά ὄσους εἶχαν ὑπεύθυνες θέσεις στό κράτος. Καί μέ τά δύο αὐτά μέτρα ἡ ἐξουσία περνοῦσε στίς πύο εὐκατάστατες τάξεις. Ἐπίσης, οἱ ἄρχοντες θά ὄριζονταν ὄχι πιά μέ κλήρωση ἀλλά μέ ἐκλογή καί ὄχι ἀπό ὀλόκληρη τῆ μάζα τῶν πολιτῶν ἀλλά ἀπό τῆ βουλή, πού τώρα θά εἶχε 400 ἀντί 500 μέλη. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 411, μέ μιὰ ἐνέργεια καθαρά πραξικοπηματική, οἱ 400, πού εἶχαν στό μεταζῦ ὄριστεί, πῆραν βίαια τήν ἐξουσία ἀπό τοῦς 500 καί ἄρχισαν νά κυβερνοῦν, χωρίς, φυσικά, νά ζητοῦν τῆ βοήθεια ἢ ἔστω καί τῆ γνώμη τῶν 5.000 πολιτῶν.

Αὐτή εἶναι ἡ περιβόητη βουλή τῶν 400, πού κυβέρνησε στήν Ἀθήνα μόνο τέσσερις μῆνες. Ἡ ἀποτυχία τους ὄμως ἦταν ἀπόλυτη σέ ὄλους τοῦς τομεῖς. Δέν κατόρθωσαν κάν, ὄπως ἔλπιζαν, νά διαπραγματεῦτοῦν εἰρήνη μέ τοῦς Σπαρτιάτες· δέν μπόρεσαν νά ἐξασφαλίσουν περσική βοήθεια, παρ' ὄλες τίς μεσολαβήσεις τοῦ ἐξόριστου Ἀλκιβιάδη· δέν μπόρεσαν νά προκαλέσουν παρόμοιες πολιτικές ἀλλαγές καί σέ ἄλλες συμμαχικές πόλεις· τέλος, καί τό σπουδαιότερο, δέν μπόρεσαν νά πάρουν μέ τό μέρος τους τό ἀθηναϊκό στράτευμα, πού βρισκόταν ἐκεῖνο τόν καιρό στή Σάμο καί διατήρησε τήν ἐνότητά του, δηλώνοντας μάλιστα τήν ἀντίθεσή του πρὸς τό καθεστῶς τῶν 400.

Τό τελευταῖο μεγάλο χτύπημα ἦταν ἡ ἀποστασία τῆς Εὐβοίας. Στήν τελική ὄμως πτώση τῶν 400 βοήθησαν καί μερικοί ἀπό τοῦς μαλακότερους ὀλιγαρχικούς, πού εἶχαν στήν ἀρχή ἐπιδοκιμάσει καί ὑποστηρίξει τήν πολιτική ἀλλαγῆ. Ὁ κυριότερος ἀπό αὐτούς ἦταν ὁ Θηραμένης, πού μπόρεσε μάλιστα νά κερδίσει καί τῆ βοήθεια τοῦ στρατεύματος ἀπό τῆ Σάμο. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ὀμαλότητα μέ τήν ἐγκαθίδρυση μιᾶς κάπως περιορισμένης δημοκρατίας, πού εἶχε ἀρκετές ἀπό τίς ἀλλαγές τοῦ πολιτεύματος τῶν 400, ὄπως τουλάχιστο τό σχεδίαζαν καί ὄχι ὄπως τό ἐφάρμοσαν. Ἐτσι ἔμενε ἱκανοποιημένη καί μιὰ μεγάλη μερίδα πολιτῶν μέ συντηρητικές πολιτικές ἀντιλήψεις. Αὐτός ὁ συνδυασμός, πού τόν ἐπαινοῦν πολύ καί ὁ ἱστορικός Θουκυδίδης καί ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, κράτησε λιγότερο ἀπό ἕνα χρόνο (Σεπτ. 411 - Ἀπρ. 410). Φυσικά, ὁ Θηραμένης καί οἱ ὄπαδοί του, πού εἶχαν βοηθήσει στήν ἐπάνοδο τῆς ὀμαλότητας, δέν κινδύνεψαν. Μερικοί ἀπό τοῦς κύριους συνωμότες,

ὅπως λ.χ. ὁ Κριτίας καί ὁ Πείσανδρος, προτίμησαν νά ἐξοριστοῦν· ἐλάχιστοι μόνο, ὅπως λ.χ. ὁ Ἀντιφώντας, ἔμειναν στήν Ἀθήνα, ὅπου δικάστηκαν καί καταδικάστηκαν σέ θάνατο.

Ἡ ναυμαχία τῶν Ἀργινοῦσῶν

Μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, οἱ Ἀθηναῖοι κατόρθωσαν κάπως νά συνέλθουν, νά συμπληρώσουν τόν ἐξοπλισμό τους καί νά συνεχίσουν τόν πόλεμο. Σιγά σιγά ἐπανεφέραν τό πολίτευμα σχεδόν στή μορφή πού εἶχε πρὶν ἀπό τό 411. Ὡστόσο, αὐτή ἡ περίοδος δέν εἶναι ἀπό τίς λαμπρότερες τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ὁ συμβιβασμός πού ἔγινε, ἀνάμεσα σέ ὀλιγαρχικούς καί δημοκρατικούς, δέν ἔλυσε ὅλα τά προβλήματα, πού ἐξακολουθοῦσαν νά κρατοῦν χωρισμένες μεγάλες μερίδες τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Οἱ ἀκρότητες, ἡ τρομοκρατία καί ἄλλα λάθη τῶν ὀλιγαρχικῶν ἄρχισαν νά ἐπαναλαμβάνονται ἀπό τούς δημοκρατικούς, πού ἔπαιρναν τώρα σκληρά τήν ἐκδίκηση τους. Οἱ πολιτικές δολοφονίες ξανάρχισαν, οἱ ἐπαγγελματίες συκοφάντες πλήθαιναν, οἱ δημαγωγοί ἀπόκτησαν δύναμη καί τά λαϊκά δικαστήρια ἔφτασαν σέ μεγάλη ἀθλιότητα μέ τήν προχειρότητα καί τή μεροληψία τους.

Καί ὅμως αὐτός ὁ λαός κατόρθωσε νά ξαναβρεῖ τήν ἐνότητά του, νά ξαναποχτήσει τό θάρρος του καί νά κερδίσει μιὰ θαυμάσια νίκη στή μεγαλύτερη ναυμαχία πού ἔγινε ποτέ ἀνάμεσα σέ ἑλληνικούς στόλους. Πρόκειται γιά τή ναυμαχία τῶν Ἀργινοῦσῶν (Αὔγ. 406). Ἡ μεγάλη ὅμως αὐτή νίκη τῶν Ἀθηναίων εἶχε μιὰ θλιβερή κατάληξη, καί πάλι χαρακτηριστική τοῦ πολιτικοῦ κλίματος πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἀθήνα. Ἀμέσως μετά τό τέλος τῆς σύγκρουσης οἱ στρατηγοί ἔδωσαν ἐντολή σέ δύο τριήραρχους, τό Θηραμένη καί τό Θρασύβουλο, μέ μιὰ ομάδα πλοίων νά φροντίσουν γιά τήν περισυλλογή τῶν ναυαγῶν. Ἡ ξαφνική κακοκαιρία ὅμως τούς ἐμπόδισε, μέ ἀποτέλεσμα νά πνιγοῦν πολλές ἑκατοντάδες ἀνθρώπων καί νά υπερδιπλασιαστοῦν τά θύματα. Ἔτσι, ὁ ἀριθμός ἐκεῖνων πού πενθοῦσαν στήν Ἀθήνα αὐξήθηκε τόσο, πού διάλυσε ἀμέσως τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ θριάμβου καί ὀδήγησε στήν ἐπιπόλαιη δίκη καί τήν καταδίκη τῶν στρατηγῶν, πού θεωρήθηκαν υπεύθυνοι γιά τή συμφορά.

Δέν εἶναι σύμπτωση ὅτι, σέ ὅλη αὐτή τήν προσπάθεια νά λασπωθεῖ μιὰ νίκη τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ καί νά διαβληθοῦν οἱ ἀρχηγοί του, ἔπαιζαν καί πάλι ρόλο οἱ ὀλιγαρχικοί. Ὁ Θηραμένης ὄχι μόνο ἦταν ὁ

κύριος κατήγορος τῶν στρατηγῶν, ἀλλά καί ὀργάνωσε τοὺς συγγενεῖς τῶν νεκρῶν μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά ἐπηρεάσουν τό δικαστήριον. Οἱ στρατηγοί καταδικάστηκαν σέ θάνατο καί ἔξι ἀπό αὐτούς, ὅσοι βρισκόνταν ἐκεῖ, ἐκτελέστηκαν. Ἵσως μέ αὐτές του τίς δραστηριότητες ὁ Θηραμένης προσπαθοῦσε νά βγεῖ ἀπό τήν ἀφάνεια, ὅπου εἶχε πέσει μετά τήν ἀποτυχία τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πειράματος τοῦ 411, καί νά παρουσιαστεῖ ὡς προστάτης τοῦ λαοῦ. Φαίνεται ὅτι πέτυχε καί στοὺς δύο σκοποὺς του, ἐπειδὴ ἀπό ἐδῶ καί μπρός βρίσκεται στό προσκήνιο.

Στό μεταξύ, ὁ μέγας πόλεμος ἔφτανε στό τέλος του. Μέ τή βοήθεια τῶν Περσῶν – ἰδιαίτερα τοῦ Κύρου, σατράπη τῶν Ἰωνικῶν πόλεων – οἱ Λακεδαιμόνιοι ὀργάνωσαν καί πάλι τό στόλον τους καί κέρδισαν, μέ τό στρατηγικό δαιμόνιο τοῦ Λύσανδρου, μιὰ πολύ εὐκολή νίκη στοὺς Αἰγὸς ποταμούς. Ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος παραδόθηκε σχεδόν ὁλόκληρος στοὺς ἐχθρούς, πού ἐτοιμάστηκαν νά πολιορκήσουν καί τήν ἴδια τήν Ἀθήνα ἀπό ξηρά καί ἀπό θάλασσα, ἐλπίζοντας ὅτι ἡ ἔλλειψη τροφίμων θά ἀνάγκαζε τοὺς Ἀθηναίους νά ὑπογράψουν εἰρήνη μέ ὅποιονσδήποτε ὄρους.

Ἡ ἴητα στοὺς Αἰγὸς ποταμούς ἐγινε τό Σεπτέμβριο τοῦ 405· οἱ Ἀθηναῖοι κράτησαν ὡς τήν ἀνοιξή τοῦ 404. Σ' αὐτή τήν περίοδο ἔδειξαν καί πάλι τήν ἀντοχή τους, τήν ἀπελπισμένη ἀγωνία τους νά διατηρήσουν τήν ἀξιοπρέπειά τους, ἀλλά καί τὰ πολιτικά τους πάθη. Χωρίστηκαν σέ δύο μερίδες: σ' αὐτούς πού πίστευαν ὅτι ἔπρεπε νά συνεχίσουν τόν ἀγῶνα, μένοντες ἀνυποχώρητοι στίς προτάσεις τῶν Σπαρτιατῶν, καί σ' αὐτούς πού πίστευαν ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νά πάρουν στά σοβαρά τίς προτάσεις εἰρήνης τῶν ἀντιπάλων. Στή δεύτερη μερίδα ἀνήκαν πολλοί συντηρητικοὶ δημοκρατικοὶ καί, φυσικά, ὅλοι οἱ ὀλιγαρχικοί, πού ἔλπιζαν ὅτι τώρα ἦρθε ἡ μεγάλη εὐκαιρία, ἀφοῦ ἡ Σπάρτη, μέ ὅποιονσδήποτε ὄρους καί νά ἔκλεινε εἰρήνη, δύσκολα θά ἀνεχόταν δημοκρατικὸ πολίτευμα στήν Ἀθήνα.

Ἄρχισε λοιπόν καί πάλι ἡ δράση τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν, πού μάλιστα ὄρισαν πέντε ἐ φ ὀ ρ ο υ ς, μέ σκοπὸ νά παρασύρουν ὅσο τό δυνατό περισσότερους πολίτες στά συνωμοτικά τους σχέδια. Οἱ σκοποὶ τους εὐνοήθηκαν καί πάλι ἀπό τό Θηραμένη, πού ἐξασφάλισε ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου διάφορες πρωτοβουλίες γιά τίς διαπραγμα-

Τό τέλος
τοῦ πολέμου

τεύσεις μέ τούς Σπαρτιάτες. Ὑστερα ἀπό πολλές καί σκόπιμες, ὅπως φαίνεται, καθυστερήσεις, πού κόστισαν χιλιάδες ζωές, ἀφοῦ οἱ Ἀθηναῖοι πέθαιναν ἀπό τήν πείνα, ὁ Θηραμένης, ἐπικεφαλῆς μιᾶς δεκαμελοῦς ἀντιπροσωπείας, πῆγε στή Σπάρτη καί διαπραγματεύτηκε τήν εἰρήνη. Αὐτή τή φορά οἱ Ἀθηναῖοι, πού εἶχαν φτάσει σέ ἐσχατὴ ἀπόγνωση, δέχτηκαν τούς ἄνδρους τῶν Λακεδαιμονίων. Ἡ Ἀθήνα δέν ἦταν πιά ἡ πρώτη δύναμη στήν Ἑλλάδα.

Οἱ Τριάντα

Αὐτό ὁμως σήμαινε καί τό τέλος τῆς δημοκρατίας. Τώρα πού εἶχαν ἐξασφαλίσει καί τήν πίεση τῶν Σπαρτιατῶν, οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἦταν ἐτοιμοὶ νά δράσουν ἀνοιχτά. Ἐπειδή ὁμως ὁ λαός στήν πλειονότητά του δέν ἦταν πρόθυμος νά δεχτεῖ πολιτικές ἀλλαγές, χρειάστηκε καί πάλι μιὰ σειρά ἀπό ἐλιγμούς, πού τελικά ὀδήγησαν στό ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα. Ὅπως καί τό 411, πάλι σέ μιὰ ἀντικανονική ἐκκλησία τοῦ δήμου, καί μάλιστα μέ τό Λύσανδρο παρόντα, ὁ λαός τρομοκρατημένος ἀναγκάστηκε νά δεχτεῖ – ἄλλοι μέ τή σιωπή τους, ἄλλοι μέ τήν ἀνοχή τους καί ἐλάχιστοι μέ τήν ἐπιδόκιμασία τους – τήν «ἐκλογή» τριάντα ἀντρῶν, πού προορίζονταν νά συγγράψουν καί νά προτείνουν ἓνα καινούριο σύνταγμα. Στήν πραγματικότητα ὁ δήμος ὑποχρεώθηκε νά ἐκλέξει μόνο δέκα καί νά δεχτεῖ ἄλλους εἴκοσι: δέκα πού πρότεινε ἡ μερίδα τοῦ Θηραμένη καί δέκα πού πρότεινε ἡ μερίδα τῶν σκληρῶν ὀλιγαρχικῶν, μέ ἀρχηγό τόν Κριτία, ὁ ὁποῖος εἶχε στό μεταξύ γυρίσει ἀπό τήν ἐξορία. Ἀπό τήν ἀρχή λοιπόν ἡ ὁμάδα τῶν Τριάντα δέν ἦταν ὁμοιογενής.

Ὅταν οἱ Τριάντα πῆραν τήν ἐξουσία στά χέρια τους, κάθε ἄλλο παρά ἔδειξαν διάθεση νά συγγράψουν νόμους. Κυβέρνησαν τήν Ἀθήνα ὀκτώ μῆνες (Ἰούλ. 404 – Φεβρ. 403) μέ τέτοιον τρόπο, πού πολύ σύντομα ἡ ἱστορία ὀνόμασε τήν ἐξουσία τους τυραννία. Οἱ Τριάντα ἔδρασαν ἀκαριαῖα: ἐπάνδρωσαν τή βουλή καί τίς ἄλλες ἀρχές μέ δικούς τους ἀνθρώπους καί ἄρχισαν συστηματικά καί μέ τή βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς νά ἐξοντώνουν ὄχι μόνο τούς πολιτικούς τους ἀντιπάλους ἀλλά καί πολλούς εὐκατάστατους πολίτες καί μετοίκους, γιά νά πάρουν τίς περιουσίες τους. Γιά τήν ἀσκηση τῆς τρομοκρατίας τους ὁργανώθηκαν καλά: δραστηριοποίησαν τούς περιβόητους «ἐντεκα» ὡς ἐκτελεστικά ὄργανα τῶν ἀποφάσεών τους καί συγκρότησαν ἓνα ἀστυνομικό σῶμα ἀπό 300 μαστιγοφόρους· ἐπίσης, πε-

Ἀπό τή γενική ἀμνηστία ἐξαιρέθηκαν μόνο οἱ Τριάντα, οἱ Ἐντεκα καί ἡ δεκαρχία τοῦ Πειραιᾶ. Ἀπό ὄλους αὐτούς εἶχε δικαίωμα ὁποῖος ἤθελε νά μείνει στήν Ἀθήνα καί νά λογοδοτήσει.

Δ. Η ΔΙΚΗ

Εὐθυνοδοσία

Ὅσες πληροφορίες ἔχουμε γιά τόν Ἐρατοσθένη προέρχονται ἀπό τό λόγο τοῦ Λυσία. Ὁ Ξενοφώντας στά «Ἑλληνικά» του τόν ἀναφέρει μόνο ἀνάμεσα στά ἄλλα ὀνόματα τῶν Τριάντα. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης ἦταν ἓνας ἀπό τούς δύο τῆς ομάδας τῶν τωράνων, πού ἔμειναν στήν Ἀθήνα, γιά νά λογοδοτήσουν. Ὁ ἄλλος ἦταν ὁ Φεῖδωνας.

Ἡ λογοδοσία αὐτή δέν ἦταν κανένα ἔκτακτο μέτρο εἰδικά γιά τήν περίπτωση τῶν Τριάντα. Στό δημοκρατικό πολίτευμα τῆς Ἀθήνας, ὁσοί ἀπό τούς πολίτες εἶχαν ὑπεύθυνες θέσεις σέ διάφορους κρατικούς τομεῖς, ὄφειλαν στό τέλος τῆς θητείας τους, πού ἦταν κατά κανόνα ἐτήσια, νά ὑποστοῦν τή δοκιμασία τῆς εὐθυνοδοσίας, ὅπως λέγεται, γιά νά ἀποδείξουν ὅτι εἶχαν ὑπηρετήσει τίμια καί εὐσυνείδητα τήν πολιτεία. Εἰδικοί ὑπάλληλοι, οἱ λογιστές, μελετοῦσαν τά στοιχεῖα πού εἶχε ὑποβάλει ὁ ὑπεύθυνος· ἐπίσης, δέχονταν νά ἐξετάσουν καί ὅποιαδήποτε καταγγελία γινόταν τίς μέρες ἐκεῖνες ἐναντίον τοῦ προσώπου πού περνοῦσε ἀπό τόν ἐλεγχό τους. Ἄν τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἦταν ἀρνητικά, ἡ ὑπόθεση πήγαινε σέ ἓνα λαϊκό δικαστήριο, παίρνοντας τή μορφή μιᾶς κανονικῆς δίκης.

Ἡ δίκη τοῦ Ἐρατοσθένη

Γιά μιᾶ τέτοια δοκιμασία ἔμεινε ὁ Ἐρατοσθένης στήν Ἀθήνα. Πίστευε ὅτι θά τόν βοηθοῦσε νά ἀθωωθεῖ τό κλίμα πού ἐπικρατοῦσε ἀμέσως μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας. Ἐπίσης ἔλπιζε νά ἐπηρεάσει τό δικαστήριο καί ἡ συνεργασία του μέ τό Θηραμένη, πού εἶχε ἀντιδράσει στίς ἐνέργειες τῆς σκληρῆς μερίδας τῶν Τριάντα, πληρώνοντας μάλιστα μέ τή ζωή του τή στάση του αὐτή· ἡ δίκη ἔγινε λίγους μῆνες μετά τήν ἐκτέλεσή του, καί ἡ μνήμη του ἦταν ἀκόμα ζωντανή. Τέλος μεγάλη βοήθεια περίμενε ὁ Ἐρατοσθένης ἀπό διάφορους δυνατούς ὀλιγαρχικούς, πού ἐξακολουθοῦσαν νά ἀσκοῦν ἐπιρροή στήν πόλη.

Μιά τουλάχιστο καταγγελία πού παρουσιάστηκε έναντίον του Έρατοσθένη ήταν και του Λυσία. Δέν ξέρουμε αν ήταν ή μοναδική. Εΐναι όμως βέβαιο ότι τελικά ή υπόθεση κρίθηκε από ένα λαϊκό δικαστήριο. Ακόμα, δέν ξέρουμε γιατί ο Λυσίας προτίμησε αυτό τό δρόμο, άφου είχε δικαίωμα, ως στενότερος συγγενής του νεκρού, νά καταφύγει στό δικαστήριο πού άσχολούνταν ειδικά μέ υποθέσεις φόνου. Μιά ε-ξήγηση ίσως είναι τό ότι ο Έρατοσθένης δέν μπορούσε νά κατηγορη-θει, σάν νά ήταν αυτουργός στό φόνο του Πολέμαρχου. Στην περίπτωση αυτή τό άρμόδιο δικαστήριο ήταν ο Άρειος Πάγος.

Αν δέν είχε όριστεί κάποιο έκτακτο δικαστήριο γιά τίς υποθέσεις πού σχετιζονταν μέ τήν πολιτική των Τριάντα, ο Έρατοσθένης πρέπει νά δικάστηκε από τήν Η λ ι α ί α, τό μεγάλο λαϊκό δικαστήριο τής Αθήνας. Σ' αυτό είχαν δικαίωμα νά ύπηρετήσουν όλοι οι Αθηναίοι πολίτες πού ήταν πάνω από 30 χρονών. Η θητεία ήταν έτήσια. Κάθε χρόνο όρίζονταν μέ κλήρο περίπου 6.000 ή λ ι α σ τ έ ς, πού χωρίζονταν σέ μικρότερες ομάδες – τουλάχιστον από 200 μέλη ή καθεμιά – και άσχολούνταν μέ τίς υποθέσεις πού παρουσιάζονταν κάθε μέρα. Γιά όσες από αυτές είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα, μπορούσαν νά άσχολη-θούν περισσότερες από μία ομάδες μαζί. Δέν αποκλείεται, σέ περιπτώσεις όπως του Έρατοσθένη, νά συγκεντρωνόταν ή όλομέλεια. Αν έγινε αυτό, τότε τό δικαστικό σώμα πραγματικά αντιπροσώπευε τό λαό τής Αθήνας. Μέσα εκεί δηλαδή υπήρχαν Αθηναίοι πού είχαν ε-ξοριστεί και ταλαιπωρηθει στην περίοδο των Τριάντα, καθώς και άλλοι πού είχαν υποστηρίξει, μέ τήν άνοχή τους ή τή συνεργασία τους, τό τυραννικό καθεστώς· υπήρχαν άκραϊοι και από τίς δύο μερίδες, κα-θώς και συμβιβαστικοί.

Αυτή ή σύνθεση του δικαστηρίου, μαζί μέ τό γενικότερο κλίμα τής συμφιλίωσης και του κατευνασμού των πολιτικών παθών, έφερε με-γάλες δυσκολίες στό Λυσία, πού ίσα ίσα ύποστήριξε στό λόγο του ότι οι Αθηναίοι δέν έπρεπε νά ξεχάσουν τό κακό πού προκάλεσαν οι Τριάντα και σέ μεμονωμένους πολίτες και σέ όλόκληρη τήν πόλη και, επομένως, νά καταδικάσουν έναν εκπρόσωπό τους. Φαίνεται όμως ότι τό φθινόπωρο του 403 π.Χ. ήταν δύσκολο νά καταδικαστεί ένας ο-παδός του Θηραμένη. Έτσι, είναι πολύ πιθανό ότι ο Έρατοσθένης ά-θωώθηκε.

Ἡ πιθανή ἀθώωση τοῦ Ἐρατοσθένη δέ μειώνει καθόλου τήν ἀξία τοῦ κατηγορητήριου λόγου τοῦ Λυσίας, πού θεωρεῖται ὄχι μόνο ὁ ωραιότερος ἀπό τούς υπόλοιπους τοῦ ἴδιου ρήτορα, ἀλλά καί ἕνα ἀπό τά εὐγενέστερα καί δυναμικότερα δημιουργήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ρητορικῆς. Εἶναι γραμμένος μέ σοφία, εἰλικρίνεια καί τόλμη. Ἡ ἀρχιτεκτονική του βασίζεται σέ δύο ἰδέες: α) ὁ Λυσίας δέ θέλησε νά παρουσιάσει τήν υπόθεση τοῦ ἀδελφοῦ του σάν ἕνα θέμα τελείως προσωπικό, ἀλλά προσπάθησε νά δείξει ὅτι ὁ ἴδιος ἐκπροσωποῦσε ὅλα τά θύματα τῆς τυραννίας τῶν Τριάντα· β) προσπάθησε νά πείσει τούς δικαστές νά μὴν ξεχωρίσουν τόν Ἐρατοσθένη ἀπό τήν υπόλοιπη ὁμάδα τῶν Τριάντα καί, ἐπομένως, νά καταδικάσουν στό πρόσωπό του τή γενική τους πολιτική. Ἔτσι ὁ λόγος, ἐνῶ ξεκινάει ἀπό ἕνα συγκεκριμένο γεγονός καί ἕνα μεμονωμένο πρόσωπο, γρήγορα ἀπλώνεται σέ ὅλη τήν τρομοκρατία τῆς περιόδου ἐκείνης καί τούς τυράννους πού τήν προκάλεσαν.

Στόν π ρ ὁ λ ο γ ο (παρ. 1-3), σέ τόνο κάπως ὑπερβολικό, ὁ ρήτορας δείχνει πόσο διαφορετική εἶναι αὐτή ἡ δίκη ἀπό ὄλες τίς ἄλλες καί πόσα προβλήματα δημιουργεῖ στόν ἴδιο, πού δέν ἔχει πείρα ἀπό δικαστήρια.

Ἡ διήγησις (4-19) εἶναι ἕνα μικρό ἀριστούργημα: μέ ἀπλότητα ἀλλά καί μέ ἔνταση, πού κάποτε δίνει τήν ἐντύπωση κομμένης ἀνάσας, ὁ ὁμιλητής ἐκθέτει τά γεγονότα πού ὀδήγησαν στό θάνατο τοῦ Πολέμαρχου.

Πρὶν μπεῖ στό κύριο μέρος τοῦ λόγου, σέ μιά π α ρ ἔ κ β α σ η (20-23), ὁ Λυσίας συγκρίνει τήν κοινωνική προσφορά τῆς οἰκογένειάς του μέ τήν πολιτική τῶν Τριάντα καί κατόπι υποβάλλει στόν κατηγορούμενο ὀρισμένες ἐρωτήσεις, γιά νά ἐπιβεβαιώσει τά κύρια σημεῖα ἀπό τή διήγησή του. Τό κύριο σῶμα τοῦ λόγου ἀποτελεῖ ἡ ἐ π ι χ ε ι ρ η - μ α τ ο λ ο γ ί α (26-78), πού ὑποδιαιρεῖται σέ τέσσερα μέρη. Στό πρῶτο (26-34) ὁ Λυσίας σχολιάζει τήν ὑποπτη στάση τοῦ Ἐρατοσθένη στό θέμα τῶν μετοίκων καί μέ μιά σειρά συλλογισμῶν προσπαθεῖ νά ἀποδείξει τά ψέματά του, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι τόν πίεσαν νά ἐκτελέσει τά ὄσα τοῦ κατηγοροῦσαν. Σ' ἕνα δεύτερο μέρος (34-40) ὁ ρήτορας προτείνει τή μόνη ποινή πού θά μπορούσε νά τιμωρήσει ὑπο-

δειγματικά ένα έγκλημα όπως ο θάνατος άθώων ανθρώπων. Στο τρίτο μέρος (41-61) ο Λυσίας δείχνει ότι η συμπεριφορά του Έρατοσθένη στην περίοδο των Τριάντα δεν είναι εξαίρεση μέσα στη ζωή του, αφού όλη του η πολιτική σταδιοδρομία είναι μια σειρά από πράξεις και συνεργασίες που στρέφονταν εναντίον της πολιτείας: ο κατηγορούμενος είναι ένας πιστός ολιγαρχικός, που έβλαψε την πόλη όποτε του δόθηκε η ευκαιρία. Τό τέταρτο μέρος της επιχειρηματολογίας (62-78) κλονίζει τό δυνατότερο επιχείρημα του Έρατοσθένη: ότι άνηκε στη «μαλακή» μερίδα των Τριάντα, αφού ήταν συνεργάτης του Θηραμένη. Μέ πολλή σοφία και θάρρος ο Λυσίας αποκαλύπτει τη βλαβερή έπιπολαιότητα και τις άναρίθμητες προδοσίες του άρχηγού των μετριοπαθών, που έκείνη την εποχή πολλοί τον θεωρούσαν ένα είδος έθνομάρτυρα.

Ο έπίλογος (81-100), μετά από μια γενική άνακεφαλαίωση (79-80), χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο (81-84) ο Λυσίας υπογραμμίζει και πάλι τους λόγους που επιβάλλουν την καταδίκη του Έρατοσθένη. Στο δεύτερο (84-91) αποκαλύπτει τη φαυλότητα και την άφέλεια αυτών που σκοπεύουν να συνηγορήσουν για τον κατηγορούμενο. Τέλος στο τρίτο (92-100), που ξεχωρίζει για την ειλικρίνεια και την τόλμη του, ο ρήτορας άπευθύνεται στις δύο αντίπαλες μερίδες των πολιτών, που φυσικά άντιπροσωπεύονταν στο δικαστήριο, για να υπενθυμίσει σύντομα τους λόγους που έπρεπε να οδηγήσουν την καθεμιά στην καταδίκη του Έρατοσθένη. Ο λόγος τελειώνει με τη λαχαιασμένη φωνή ενός ανθρώπου, που ζητάει δικαιοσύνη.

ΚΑΤΗΓΟΡΗΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΛΥΣΙΑ
ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ,
ΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΡΙΑΝΤΑ ΤΥΡΑΝΝΟΥΣ

Δέ μου φαίνεται, δικαστές, ότι είναι δύσκολο ν' αρχίσω τήν κατηγορία μου, αλλά νά πάψω νά μιλάω. Τά έργα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν¹ εἶναι τόσο φοβερὰ καί τόσα πολλά, ὥστε, καί ψέματα νά ἔλεγε κανεῖς, δέ θά μπορούσε νά βρεῖ κατηγορίες χειρότερες ἀπό τήν πραγματικότητα, καί τήν ἀλήθεια νά ἤθελε νά πεί, δέ θά κατόρθωνε νά τήν πεί ὀλη· ἀναγκαστικά, ἢ ὁ κατήγορος ἀπό ἐξάντληση θά σταματοῦσε ἢ ὁ καθορισμένος χρόνος δέ· θά ἐπαρκοῦσε². Καί ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι σ' αὐτή τή δίκη θά μᾶς συμβεῖ τό ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι γινόταν στό παρελθόν. Ὡς τώρα δηλαδή ἔπρεπε οἱ κατήγοροι νά ἐκθέτουν τοὺς λόγους τῆς προσωπικῆς τους ἔχθρας γιά τοὺς κατηγορούμενους· τώρα χρειάζεται ἀπό τοὺς κατηγορούμενους νά μάθουμε τί εἶδους ἔχθρα ἔτρεφαν ἀέναντι στήν πόλη καί τόλμησαν νά διαπράξουν τέτοια ἐγκλήματα ἐναντίον της³. Καί μιλάω ἔτσι ὄχι ἐπειδὴ δέν ἔχω λόγους προσωπικῆς ἔχθρας καί οἰκογενειακές συμφορές, ἀλλά, ἀπλουστάτα, ἐπειδὴ ὅλοι μας ἔχουμε ἓνα σωρὸ λόγους νά εἴμαστε ὀργισμένοι τόσο γιά ἰδιωτικά ὄσο καί γιά δημόσια θέματα. Ἔτσι λοιπόν καί ἐγώ, δικαστές, ἀναγκάζομαι τώρα μέ ὄσα ἔχουν συμβεῖ νά γίνω κατήγορός του, μολονότι ποτέ ὡς αὐτή τή στιγμή⁴ δέν ἀσχολήθηκα μέ δικαστήρια οὔτε γιά δικές μου οὔτε γιά ξένες ὑποθέσεις. Γι' αὐτό πολλές φορές αἰσθάνθηκα νά χάνω ὀλότρελα τό θάρρος μου ἀπό φόβο μήπως, στήν προσπάθειά μου νά ἐκπροσωπήσω σ' αὐτή τή δίκη καί τόν ἀδελφό μου καί μένα τόν ἴδιο, φανῶ ἀπό ἔλλειψη πείρας ἓνας ἀνάξιος καί ἀδύνατος κατήγορος. Ὅπως καί νά εἶναι ὄμως, θά προσπαθίσω νά σᾶς κατατοπίσω γιά τήν ὑπόθεση ἀπό τήν ἀρχή ὄσο μπορῶ συντομότερα.

Ὁ πατέρας μου Κέφαλος ἀκολούθησε τή συμβουλή τοῦ Περικλῆ⁵ καί ἤρθε σ' αὐτό τόν τόπο, ὄπου ἔζησε τριάντα χρόνια· καί μέ κανέναν ποτέ οὔτε ἐμεῖς οὔτε ἐκεῖνος δέν ἤρθαμε σέ δικαστικό ἀγώνα, οὔτε ὡς κατήγοροι οὔτε ὡς κατηγορούμενοι, ἀλλά ζούσαμε τόν καιρό τῆς δημοκρατίας μέ τέτοιον τρόπο, πού οὔτε ἐμεῖς βλά-

1 Πρόλογος

2

3

4 Διήγησις

- 5 φταμε τούς άλλους οὔτε οἱ ἄλλοι μᾶς ἐνοχλοῦσαν. Ὄταν πῆραν τὴν ἐξουσία οἱ Τριάντα, αὐτοὶ οἱ πανοῦργοι καὶ συκοφάντες, διακήρυξαν ὅτι ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἐκκαθαρίσουν⁶ τὴν πόλη ἀπὸ τὰ ἐπικίνδυνα στοιχεῖα, καὶ ἔτσι νὰ ὀδηγηθοῦν οἱ πολῖτες σὲ μιὰ φρόνιμη καὶ ἐνάρετη ζωὴ. Μολονότι ὁμως ὑπόσχονταν κάτι τέτοια, τίποτε ἀπ' αὐτὰ δὲν ἐπιχειροῦσαν νὰ πραγματοποιήσουν, ὅπως θὰ προσπαθῆσω νὰ σᾶς θυμίσω καὶ σχετικὰ μ' ἐσᾶς, ἀφοῦ μιλήσω πρῶτα γιὰ τὸ προσωπικὸ μου θέμα.
- 6 Ὁ Θεόγνης καὶ ὁ Πείσωνας⁷ σὲ μιὰ σύσκεψη τῶν Τριάντα ὑποστήριξαν σχετικὰ μὲ τούς μετοίκους ὅτι ἦταν ἀνάμεσά τους μερικοὶ δυσσαρεστημένοι μὲ τὴν πολιτικὴ κατάσταση· εἶχαν λοιπὸν οἱ Τριάντα μιὰ θαυμάσια πρόφαση⁸ νὰ δημιουργήσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐπιβάλλουν κυρώσεις, στὴν πράξη ὁμως νὰ ἐξοικονομήσουν χρήματα· ἄλλωστε ἡ πόλη βρισκόταν σὲ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο, καὶ ἡ κυβέρνησις χρειαζόταν πόρους. Δὲ δυσκολεῦτηκαν νὰ πείσουν τὸ ἀκροατήριό τους· γι' αὐτούς ἡ ἐκτέλεσις ἀνθρώπων εἶχε ἐλάχιστη σημασία, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλισις χρημάτων μεγάλη. Ἀποφάσισαν λοιπὸν νὰ συλλάβουν δέκα μετοίκους, ἀνάμεσά τους καὶ δύο φτωχοὺς, γιὰ νὰ ἔχουν καὶ γιὰ τὴν περίπτωσι τῶν ὑπολοίπων κάποιον πρόσχημα, ὅτι τάχα οἱ ἐνέργειές τους δὲν εἶχαν οἰκονομικὰ κίνητρα, ἀλλὰ ἀποσκοποῦσαν στὸ συμφέρον τῆς πολιτείας – λές καὶ ὀποιαδήποτε ἄλλη ἀπὸ τίς πράξεις τους ἦταν δικαιολογημένη. Μοίρασαν λοιπὸν ἀνάμεσά τους τὰ σπίτια καὶ ξεκίνησαν. Ἐμένα μὲ βρῆκαν νὰ ἔχω τραπέζι σὲ κάτι φίλους· τοὺς διώχνουν καὶ μὲ παραδίνουν στὸν Πείσωνα. Οἱ ὑπόλοιποι πῆγαν στὸ ἐργαστήριό μας καὶ ἄρχισαν νὰ καταγράφουν τοὺς δούλους⁹. Ρώτησα τότε τὸν Πείσωνα ἂν ἦταν διατεθειμένος νὰ μὲ σώσει παίρνοντάς χρήματα· ἐκεῖνος εἶπε ναί, ἀρκεῖ νὰ ἦταν πολλά. Τοῦ εἶπα ὅτι ἤμουν ἐτοιμὸς νὰ δώσω ἓνα τάλαντο ἀσημένια νομίσματα¹⁰. συμφώνησε νὰ τὸ κάνει. Ἦξερα, φυσικὰ, ὅτι δὲ φοβᾶται οὔτε θεοὺς οὔτε ἀνθρώπους, ἀλλὰ, κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες ἐκεῖνες, νόμισα ὅτι ἦταν ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ τοῦ ἀποσπάσω κάποια ἐνορκὴ διαβεβαίωσις. Ὄταν ὀρκίστηκε στὴ ζωὴ του καὶ στὴ ζωὴ τῶν παιδιῶν του ὅτι, μόλις πάρει τὸ ποσὸ, θὰ μὲ σώσει, μπαίνω στὸ δωμάτιό μου¹¹ καὶ ἀνοίγω τὸ χρηματοκιβώτιο. Ὄταν μὲ ἀντιλήφθηκε ὁ Πείσωνας, ἔρχεται μέσα καί, βλέποντάς τὸ περιεχόμενον τοῦ κιβωτίου, φωνάζει δύο ἀπὸ τοὺς βοηθοὺς

του και δίνει εντολή να πάρουν όσα είχε μέσα. 'Επειδή όμως, δικαστές, τό κιβώτιο δέν είχε μόνο όσα είχαμε συμφωνήσει, αλλά τρία τάλαντα άσημένια νομίσματα, τετρακόσιους κυζικηνούς¹² και έκατό δαρεικούς¹³ και άκόμα τέσσερις άσημένιες κοϋπες, τόν παρακάλεσα να μου αφήσει τουλάχιστο τά απαραίτητα για τό ταξίδι, αλλά εκείνος μου είπε να είμαι ευχαριστημένος, άν σώσω τή ζωή μου.

Καθώς βγαίναμε εγώ και ό Πείσωνας, μās συναντάει ό Μηλόβιος μέ τό Μνησιθειδή¹⁴ φεύγοντας από τό έργαστήριο· μās βρίσκουν άκριβώς στην πόρτα και μās ρωτούν για πού πηγαίναμε· εκείνος είπε στοϋ άδελφοϋ μου, για να κάνει ένα έλεγχο και σ' εκείνο τό σπίτι. 'Εκείνου τοϋ είπαν να συνεχίσει και σ' έμένα να τοϋς ακολουθήσω στό σπίτι τοϋ Δάμνιπου¹⁵. 'Ο Πείσωνας τότε μέ πλησίασε και μέ συμβούλεψε να σωπάσω και να έχω θάρρος, γιατί θά έρχόταν πρός τά εκεί. Βρίσκουμε στοϋ Λάμνιπου τό Θεόγνη να φρουρεί μερικούς άλλους· μέ παράδωσαν σ' αυτόν και ξανάφυγαν. Στην κατάσταση πού βρίσκομουν, αποφάσισα να τό διακινδυνέσω, αφού ό θάνατός μου ήταν βέβαιος. Φώναξα τό Δάμνιπο και τοϋ λέω: «Συμβαίνει να είσαι φίλος, και βρίσκομαι στό σπίτι σου· δέν έχω κάνει κακό και κινδυνεύω να χαθώ για τά χρήματά μου· στόν κίνδυνο πού βρίσκομαι, προσπάθησε, όσο σου είναι δυνατό, να μέ σώσεις». Μοϋ υποσχέθηκε ότι θά τό κάνει. Βρήκε όμως ότι ήταν σκόπιμο να μιλήσει στό Θεόγνη· γιατί πίστευε ότι θά έκανε τά πάντα, άν τοϋ έδιναν χρήματα. 'Εκείνος λοιπόν συζητούσε μέ τό Θεόγνη. 'Εγώ, επειδή έτυχε να τό ξέρω καλά τό σπίτι και είχα υπόψη μου ότι είχε πόρτες και από τίς δύο πλευρές, αποφάσισα να τό εκμεταλλευτώ αυτό και να προσπαθήσω να σωθώ. Σκεφτόμουν ότι, άν ξεφύγω τήν προσοχή τους, θά γλιτώσω· άν πάλι μέ πιάσουν, έλπίζα ότι, άν βέβαια ό Δάμνιπος είχε πείσει τό Θεόγνη να πάρει χρήματα, θά μέ αφήσουν ελεύθερο, άν όχι, έτσι κι άλλιώς θά πεθάνω. Μέ αυτές τίς σκέψεις ξεκίνησα να φύγω, όσο εκείνοι φρουρούσαν μπροστά στην πόρτα τής αυλής¹⁶. 'Από τίς τρεις πόρτες πού έπρεπε να περάσω, όλες έτυχε να είναι άνοιχτές. 'Εφτασα στό σπίτι τοϋ 'Αρχέναου τοϋ καπετάνιου και τόν έστειλα στην πόλη¹⁷ να μάθει τίποτε για τόν άδελφό μου. 'Όταν γύρισε, μου είπε ότι τόν είχε συλλάβει στό δρόμο ό 'Ερατοσθένης και τόν όδήγησε στη φυ-

- 17 λακή. Ἐγώ, ἔπειτα ἀπό αὐτές τίς πληροφορίες, τό ἴδιο βράδυ πέ-
 ρασα μέ πλοῖο στό Μέγαρο. Στόν Πολέμαρχο οἱ Τριάντα ἔδωσαν τό
 συνηθισμένο τους παράγγελμα: νά πιεῖ τό κώνειο¹⁸, προτοῦ κἀν
 τοῦ ἀνακοινώσουν γιά ποιό λόγο ἔπρεπε νά πεθάνει· τόσο μακριά
 18 τόν κράτησαν ἀπό μιᾶ δίκη καί μιᾶ ἀπολογία. Καί ὅταν τόν μετέφε-
 ραν νεκρό ἀπό τή φυλακή, ἐνῶ εἴχαμε τρία σπίτια, ἀπό κανένα δέν
 ἔδωσαν ἄδεια νά γίνει ἡ ἐκφορά του, παρά νοίκιασαν ἕνα παράπηγ-
 21 μα καί τόν ἀπόθεσαν ἐκεῖ γιά τήν ταφή¹⁹. Καί ἐνῶ εἴχαμε ἄφθονο
 ρουχισμό, ὅταν ζητήσαμε γιά τήν ταφή του, δέ μᾶς ἔδωσαν τίποτε,
 ἀλλά ἀπό τοὺς φίλους μας ἄλλος ἔδωσε ἕνα ρούχο, ἄλλος ἕνα προ-
 19 σκεφάλι καί ἄλλος ὅ,τι ἔτυχε νά ἔχει, γιά νά τόν θάψουμε. Πῆραν ἐ-
 φτακόσιες ἀπό τίς ἀσπίδες μας, πῆραν ἀσημένια καί χρυσά νομί-
 21 σματα πάμπολλα, χάλκινα σκεύη καί κοσμήματα, ἐπιπλα καί γυναι-
 κεῖο ρουχισμό σέ ποσότητες πού ποτέ τους δέ φαντάζονταν νά ἀπο-
 χτήσουν, καί ἐπιπρόσθετα ἑκατόν εἴκοσι δούλους· ἀπό αὐτούς κρά-
 τησαν τοὺς καλύτερους καί τοὺς ὑπόλοιπους τοὺς παράδωσαν στό
 7 δημόσιο²⁰. Καί ὁμως ἔφτασαν σέ τέτοιο βαθμό ἀπληστίας καί αἰ-
 11 σχροκέρδειας, πού ἔδειξαν ἀνοιχτά ποιοῖ πραγματικά εἶναι: κἀτι
 χρυσά σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρ-
 χου, μόλις μπῆκε στό σπίτι ὁ Μηλόβιος²¹, τῆς τά ἔβγαλε ἀπό τά αὐ-
 14 τιά.

Παρέκβαση: 20
 σύγκριση τῆς
 οἰκογένειας
 τοῦ Λυσία
 μέ τοὺς
 Τριάντα

- Δέν μπορέσαμε νά κινήσουμε τόν οἶκτο τους οὔτε γιά τό παρα-
 21 μικρό μέρος τῆς περιουσίας μας. Ἐποφθαλιμώντας τά χρήματα
 μας, μᾶς προκάλεσαν τόσο κακό, ὅσο θά προκαλοῦσαν ἄλλοι, ἂν ἔ-
 τρεφαν μίσος γιά κάποια φοβερά ἀδικήματα. Καί ὁμως ἡ σχέση μας
 μέ τό κράτος δέ δικαιολογοῦσε τέτοια μεταχείριση: εἴχαμε ἀναλάβει
 9 κάθε μορφή χορηγίας²², εἴχαμε δώσει πολλές ἔκτακτες εισφορές²³,
 καί γενικά ἤμασταν νομοταγεῖς καί ἐκτελούσαμε ὅ,τι ὄριζε ἡ πολι-
 10 τεία. Καί δέν ἀποχτήσαμε κανέναν ἐχθρό· ἀντίθετα, ἐξαγοράσαμε ἀ-
 11 πό τοὺς ἐχθροὺς πολλοὺς Ἀθηναίους αἰχμαλώτους. Αὐτὴ ἦταν ἡ
 12 ἀνταπόδοσή τους σ' ἐμᾶς πού, ἐνῶ ἤμασταν μέτοικοι, δέ φερνόμα-
 13 σταν ὅπως ἐκεῖνοι, πού ἦταν πολῖτες. Αὐτοὶ ἐξόρισαν πολλοὺς ἀπό
 21 τοὺς συμπολίτες τους στό μέρη τῶν ἐχθρῶν σας, πολλοὺς τοὺς θα-
 νάτωσαν ἄδικα καί τοὺς ἄφησαν ἄταφους, πολλοὺς τοὺς στέρησαν
 ἀπό ὅλα τά νόμιμα πολιτικά τους δικαίωματα²⁴, πολλῶν τίς θυγατέ-

ρες, ἐνῶ ἦταν ἐτοιμες γιά γάμο, τίς ἐμπόδισαν²⁵. Καί ἔχουν φτάσει σέ τέτοιο βαθμό θράσους, ὥστε ἦρθαν ἐδῶ νά ἀπολογηθοῦν καί ἰσχυρίζονται ὅτι δέν ἔχουν πράξει τίποτε κακό ἢ ἀνέντιμο. Θά ἤθελα πραγματικά νά ἦταν ἀλήθεια αὐτό πού λένε· γιατί ἀρκετό μέρος ἀπό αὐτό τό καλό θά ἦταν δικό μου²⁶. Τώρα ὁμως δέν μποροῦν νά διεκδικήσουν μιά τέτοια συμπεριφορά οὔτε ἀπέναντι στήν πόλη οὔτε ἀπέναντι σ' ἐμένα. Τόν ἀδελφό μου, ὅπως εἶπα καί πῶς πάνω, τόν θανάτωσε ὁ Ἐρατοσθένης, μολονότι οὔτε ὁ ἴδιος εἶχε πάθει κανένα κακό ἀπό αὐτόν οὔτε τόν ἀντιλήφθηκε νά διαπράττει καμιά ἀδικία ἐναντίον τῆς πόλης· ἀπλούστατα, ἤθελε μόνο νά ἱκανοποιήσει τίς παράνομες διαθέσεις του.

22

23

34

85

95

Θέλω, δικαστές, νά τόν ἀνεβάσω στό βῆμα καί νά τοῦ ὑποβάλω ὀρισμένες ἐρωτήσεις. Ἔχω καταλήξει στήν ἐξῆς γνώμη: ἂν ἦταν νά τόν ὠφελήσω, πιστεύω ὅτι, καί τό νά συζητοῦσα μόνο γι' αὐτόν μέ κάποιον ἄλλο, θά ἦταν ἀσέβεια· ἂν πρόκειται ὁμως νά τόν βλάψω, καί μέ τόν ἴδιο νά μιλήσω, εἶναι μιά πράξη ἱερή καί ἐνάρετη. Ἀνεβὰ λοιπόν στό βῆμα καί ἀποκρίσου σέ ὅ,τι σέ ρωτῶ²⁷.

24 Ἐρωταποκρίσεις

96

35

Συνέλαβες ἢ ὄχι τόν Πολέμαρχο; Ἐκτελοῦσα, ἀπό φόβο, ἐντολές τῶν ἀρμοδίων. Ἦσουν στό βουλευτήριο, ὅταν γινόταν ἡ συζήτηση γιά μᾶς; Ἦμιουν. Ὑποστήριξες αὐτούς πού πρότειναν νά μᾶς θανατώσουν ἢ πρόβαλες ἀντιρρήσεις; Πρόβαλα ἀντιρρήσεις, ὑποστηρίζοντας ὅτι δέν πρέπει νά θανατωθεῖτε. Ἐπειδή πίστευες ὅτι μᾶς φέρνονταν ἀδίκαια; Ναι, ἀδίκαια.

25

16

Καί ἀπό τή μιά μεριά, πανάθλιε ἄνθρωπε, πρόβαλλες ἀντιρρήσεις γιά νά μᾶς σώσεις, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μᾶς φυλάκιζες, γιά νά μᾶς θανατώσεις; Καί ὅταν ἡ πλειοψηφία σας εἶχε στή διάθεσή της τή σωτηρία μας, λές ὅτι πρόβαλες ἀντιρρήσεις σ' αὐτούς πού ἤθελαν νά μᾶς ἐξοντώσουν, ἐνῶ, ἀντίθετα, ὅταν ἦταν στό δικό σου χέρι καί μόνο νά σώσεις ἢ ὄχι τόν Πολέμαρχο, τότε τόν ὀδήγησες στή φυλακή; Καί ἐνῶ ἔχεις τήν ἀξίωση νά σέ θεωρήσουμε τίμιο ἄνθρωπο, ἐπειδή, ὅπως λές, παρ' ὅλες τίς ἀντιδράσεις σου, δέν ἔφερες καμιά ὠφέλεια, γιά τό ὅτι συνέλαβες καί θανάτωσες τόν ἀδελφό μου, δέν πρέπει νά δώσεις κάποια ἱκανοποίηση καί σ' ἐμένα καί σ' αὐτούς ἐδῶ;²⁸ Ἐξάλλου, ἀκόμα καί ἂν πραγματικά λέγει τήν ἀλήθεια σχε-

26 Ἐπιχειρηματολογία : α. Ὁ Ἐρατοσθένης καί οἱ μέτοικοι

36

97

27

185 τικά μέ τίς ἀντιδράσεις του, δέν εἶναι λογικό νά δώσουμε πίστη
στόν ἰσχυρισμό του ὅτι ἐκτελοῦσε ἐντολές. Γιατί, ἀπλούστατα,
στήν περίπτωση τῶν μετοίκων δέ ζητοῦσαν καμιά διαβεβαίωση.
186 Ἐλλοστε, σέ ποιόν ἦταν λιγότερο πιθανό νά δοθεῖ μιὰ τέτοια ἐν-
τολή, παρά σ' ἐκεῖνον πού ἔτυχε νά ἔχει ἀντιρρήσεις καί μάλιστα νά
ἐκφράσει κιόλας τή γνώμη του; Ποιός ἦταν λιγότερο πιθανό νά ἐ-
κτελέσει τίς ἐντολές παρά ἐκεῖνος πού πρόβαλε ἀντιρρήσεις σέ ὅσα
28 οἱ Τριάντα σχεδίαζαν νά κάνουν; Ἄκόμα, οἱ ὑπόλοιποι Ἀθηναῖοι,
ἔχουν, μοῦ φαίνεται, καί κάποιους λόγους νά ρίχνουν στούς Τριάν-
τα τίς εὐθύνες γιά ὅσα ἔγιναν. Ὅταν ὁμως οἱ ἴδιοι οἱ Τριάντα ρί-
χνουν τίς εὐθύνες στόν ἑαυτό τους, μέ ποιὰ λογική θά δεχτέτε τό ἐ-
πιχειρήμά τους; Γιατί, ἂν στήν πόλη λειτουργοῦσε κάποια ἐξουσία
29 ἰσχυρότερη, πού νά τοῦ ἔδινε ἐντολή νά θανατώνει ἀνθρώπους κα-
ταπατώντας τό δίκαιο, δικαιολογημένα ἴσως νά τόν συγχωροῦσατε.
Στήν προκειμένη ὁμως περίπτωση, ποιόν ἐπιτέλους θά τιμωρήσετε,
ἂν θά ἔχουν τό δικαίωμα οἱ Τριάντα νά ἰσχυρίζονται ὅτι ἐκτελοῦ-
30 σαν αὐτά πού τοῦς εἶχαν προστάξει οἱ Τριάντα;

Πρέπει ἀκόμα νά προσθέσω ὅτι δέ συνέλαβε τόν Πολέμαρχο
στό σπίτι του, ἀλλά στό δρόμο, ὅπου εἶχε τή δυνατότητα καί
ἐκεῖνον νά σώσει καί μέ τήν ἀπόφασή τους νά εἶναι ἐντάξει²⁹.
Ἔσεῖς ὀργίζεστε μέ ὅλους ὅσοι ἤρθαν στά σπίτια σας ἐρευνώντας
31 γιά σᾶς ἢ γιά κάποιον ἀπό τοῦς δικούς σας. Καί φυσικά, ἂν εἶναι
ἀναγκαῖο νά συγχωρήσετε ὅσους ἐξόντωσαν ἄλλους, γιά νά σώ-
σουν τόν ἑαυτό τους, ἴσως σέ τέτοιες περιπτώσεις θά εἶχατε κά-
ποια δικαιολογία, ἀφοῦ ἦταν γι' αὐτούς ἐπικίνδυνο νά τοῦς ἔστελ-
ναν κάπου οἱ Τριάντα καί νά μήν πήγαιναν ἢ νά ἔβρισκαν τοῦς
καταζητούμενους καί νά ἔλεγαν ὅτι δέν τοῦς βρήκαν. Ὁ Ἐρατο-
σθένης ὁμως εἶχε τή δυνατότητα νά πεί ὅτι δέ συνάντησε τόν Πο-
λέμαρχο, ἢ ἀκόμα ὅτι δέν τόν εἶδε. Αὐτό δέν ἦταν δυνατό νά ἐξα-
κριβωθεῖ οὔτε μέ ἔρευνα οὔτε μέ ἀνάκριση· ἔτσι, οὔτε οἱ ἐχθροί
32 του, καί νά ἤθελαν ἀκόμα, δέν μπορούσαν νά τόν ἐλέγξουν. Καί
εἶχες χρέος, Ἐρατοσθένη, ἂν πραγματικά ἦσουν ἀκέραιος ἄνθρω-
πος, νά γίνεις πληροφοριοδότης γιά χάρη αὐτῶν πού ἦταν νά θανα-
τωθοῦν ἄδικοι καί ὄχι νά συλλαμβάνεις αὐτούς πού θά ἐξοντώ-
νονταν ἄδικοι. Οἱ πράξεις σου ὁμως ἀποκαλύπτουν ἕναν ἄνθρωπο
33 πού δέ στενοχωριόταν, ἀλλά ἀντίθετα χαίροταν μέ ὅσα γίνονταν.

Ἐπομένως, οἱ δικαστές πρέπει νά στηρίξουν τήν ψήφο τους στά ἔργα καί ὄχι στά λόγια σου· νά χρησιμοποιήσουν ὡς ἀποδείξεις γιά τά ὅσα τότε ἔλεγες τά ὅσα ξέρουν ὅτι ἔκανες, ἀφοῦ δέν εἶναι δυνατό νά παρουσιαστοῦν μάρτυρες γιά κείνα. Γιατί ἐμεῖς δέν εἴχαμε δικαίωμα ὄχι μόνο νά εἴμαστε παρόντες στίς συζητήσεις σας, ἀλλά οὔτε κἀν νά βρισκόμαστε στό σπίτι μας. Ἔτσι, ἐσεῖς ἔχετε τή δυνατότητα, μολονότι ἔχετε διαπράξει κάθε κακό ἐναντίον τῆς πόλης, νά διεκδικήσετε γιά τόν ἑαυτό σας κάθε καλό. Παρ' ὅλα αὐτά, δέν ἐπιμένω στήν ἄρνησή μου· δέχομαι, ἂν θέλεις, ὅτι πρόβαλες ἀντιρρήσεις. Ἄπορῶ, πάντως, τί ἀλήθεια θά ἔκανες, ἂν συμφωνοῦσες μαζί τους, ἀφοῦ τώρα πού ἔχεις ἀντιδράσει, ὅπως λές, ὁδήγησες τόν Πολέμαρχο στό θάνατο.

34

Ἀλήθεια, πῶς θά τόν ἀντιμετωπίζατε, ἂν τύχαινε νά εἴστε ἀδέλφια του ἢ καί γιοί του; θά τόν ἀθώωνατε; Ὁ Ἐρατοσθένης ὁμοίως, δικαστές, πρέπει ν' ἀποδείξει ἕνα ἀπό τά δύο: ἢ ὅτι δέ συνέλαβε τόν Πολέμαρχο ἢ ὅτι ἡ πράξη του ἦταν δίκαιη. Αὐτός ὁμοίως ὁμολόγησε ὅτι ἡ σύλληψη τοῦ ἀδελφοῦ μου ἦταν ἀδίκη, καί ἐπομένως ἔχει διευκολύνει τήν ἀπόφασή σας. Ἐξάλλου, ὅπως ξέρετε, πολλοί καί ἀπό τοὺς πολίτες καί ἀπό τοὺς ξένους ἦρθαν ἐδῶ, γιά νά διαπιστώσουν ποιᾶ θά εἶναι ἡ γνώμη σας γι' αὐτούς τοὺς ἀνθρώπους. Ἀπό αὐτούς, ὅσοι εἶναι συμπολίτες σας, θά φύγουν ἔχοντας μάθει ἢ ὅτι θά τιμωρηθοῦν γιά ὅποιεσδήποτε παρανομίες τους ἢ ὅτι, ἂν ἐπιτύχουν στίς ἐπιδιώξεις τους, μποροῦν νά γίνουν τύραννοι, ἐνῶ, ἂν ἀποτύχουν, θά βρεθοῦν στήν ἴδια μοίρα μέ σᾶς³⁰. Ὅσοι πάλι ξένοι βρίσκονται ἐδῶ, θά διαπιστώσουν ἂν ἄδικα ἀπελαύνουν³¹ τοὺς Τριάντα ἀπό τίς πόλεις τους ἢ δίκαια. Γιατί ἂν ἐσεῖς, πού εἴστε τά θύματά τους, τοὺς ἀθώωσετε, μολονότι τοὺς ἔχετε συλλάβει, ὅπως-δήποτε οἱ ξένοι θά θεωρήσουν τοὺς ἑαυτούς τους ὑπερβολικούς νά παίρνουν μέτρα γιά δικό σας λογαριασμό. Τοὺς στρατηγούς³², πού εἴχαν νικήσει στή ναυμαχία, ὅταν εἶπαν στήν ἀπολογία τους ὅτι αἰτία ἦταν ἡ θαλασσοταραχή πού δέν μπόρεσαν νά περισυλλέξουν τοὺς ναυαγούς, τοὺς καταδικάσατε σέ θάνατο, ἐπειδή πιστεύατε ὅτι εἴχατε χρέος, γιά χάρη τῆς ἀνδρείας τῶν νεκρῶν, νά τιμωρήσετε τοὺς ὑπεύθυνους. Ὑστερα ἀπό αὐτά, δέν εἶναι φοβερό αὐτούς, πού, ὅταν ἦταν ἀπλοί πολίτες, ὅσο περνοῦσε ἀπό τό χέρι τους, ἐγιναν αἰτία νά ἠττηθεῖτε σέ μιά ναυμαχία³³, καί ὅταν πῆραν τήν ἐξουσία,

β. Ποινὴ ἀξία
τῶν ἔργων
τῶν Τριάντα

35

36

37 ὁμολογοῦν ὅτι αὐτόβουλα θανάτωσαν πολλοὺς πολίτες χωρὶς δίκη – αὐτοὺς δὲν πρέπει ἀλήθεια νὰ τοὺς τιμωρήσετε καὶ τοὺς ἴδιους καὶ τὰ παιδιά τους μέ τις βαρύτερες ποινές;

38 Προσωπικά, δικαστές, ὑπολόγιζα ὅτι ἡ κατηγορία πού ἔχω διατυπώσει εἶναι ἀρκετή. Γιατί νομίζω ὅτι πρέπει κανεῖς μέ τις κατηγορίες του νὰ φτάσει ὡς τό σημεῖο ὅπου θά σχηματιστεῖ ἡ γνώμη ὅτι οἱ πράξεις ἑνός κατηγορουμένου ἀξίζουν τήν ποινή τοῦ θανάτου. Αὐτή εἶναι ἡ μεγαλύτερη τιμωρία πού μπορούμε νὰ τοὺς ἐπιβάλουμε. Δέν καταλαβαίνω, ἐπομένως, γιατί πρέπει νὰ διατυπώσω πολλές κατηγορίες ἐναντίον τέτοιων ἀνθρώπων, πού, καί ἂν ἀκόμα θανατώνονταν δυό φορές γιά κάθε ἕνα ἀπό τὰ ἐγκλήματά τους, δέ θά μπορούσαν νὰ τιμωρηθοῦν ὅπως τοὺς ἀξίζει. Ἐξάλλου, αὐτός δέν ἔχει δικαίωμα νὰ καταφύγει στό μέσο πού εἶναι συνηθισμένο σ' αὐτή τήν πόλη: νὰ μήν ἀπολογοῦνται δηλαδή οἱ κατηγορούμενοι γιά ὅσα ἔχουν κατηγορηθεῖ, ἀλλά, ἀναφέροντας γιά τόν ἑαυτό τους διάφορα ἄσχετα πράματα, μερικές φορές σᾶς ἐξαπατοῦν, ἀποδειχνοντάς σας τάχα ὅτι εἶναι γενναῖοι στρατιῶτες ἢ ὅτι κάποτε, ὅταν ὑπηρετοῦσαν ὡς τριήραρχοι, ἔπιασαν πολλά ἐχθρικά πλοῖα ἢ ὅτι ἔφεραν στή συμμαχία σας πολλές πόλεις πού ἦταν ἐχθρικές. Ζητήστε ἀλήθεια ἀπό αὐτόν νὰ σᾶς ἀποδείξει σέ ποιά περίπτωση σκότωσαν τόσους ἐχθρούς, ὅσους πολίτες³⁴, ἢ σέ ποιά περίπτωση ἔπιασαν τόσα πλοῖα, ὅσα οἱ ἴδιοι παράδωσαν³⁵, ἢ 40 ποιά πόλη πρόσθεσαν στή συμμαχία σας τόσο μεγάλη, ὅσο ἡ δική σας πού ὑποδούλωσαν. Καί μήπως μάζεψαν ποτέ σέ μάχη τόσα ὅπλα ἀπό τοὺς ἐχθρούς, ὅσα πῆραν ἀπό σᾶς³⁶, ἢ μήπως κυρίεψαν τέτοια τεῖχη, σάν τὰ τεῖχη τῆς πατρίδας τους πού κατεδάφισαν; Αὐτοῖ ἀκόμα καί τὰ ὄχυρά, πού ἦταν σέ διάφορα σημεῖα τῆς Ἀττικῆς, τὰ γκρέμισαν καί μετά σᾶς ἀνακοίνωσαν ὅτι καί τό γύρω ἀπό τόν Πειραιά τεῖχος δέν τό κατεδάφισαν μέ ἐντολή τῶν Λακεδαιμονίων, ἀλλά ἐπειδή πίστευαν ὅτι μ' αὐτόν τόν τρόπο γινόταν ἀσφαλέστερη ἡ ἐξουσία τους³⁷.

41 γ. Ἡ σταδιοδρομία τοῦ Ἐρατοσθένη

42 Πολλές φορές, ἀλήθεια, ἀπόρησα μέ τό θράσος αὐτῶν πού ὑπερασπίζουν τόν κατηγορούμενο, ἀλλά μετά σκέφτομαι ὅτι οὐσιαστικά τῆς ἴδιας κατηγορίας ἀνθρωποὶ εἶναι ἐκεῖνοι πού διαπράττουν ὅλα τὰ ἐγκλήματα καί ἐκεῖνοι πού ἐπιδοκιμάζουν τοὺς ἐγκληματίες.

στρέφονταν έναντίον τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ σας· καί στήν περίοδο τῶν τετρακοσίων, προσπαθώντας νά ἐπιβάλλει ὀλιγαρχική διοίκηση στό στρατόπεδο, δοκίμασε νά φύγει ἀπό τόν Ἑλλησποντο, ἐγκαταλείποντας τό πλοῖο του, ἐνῶ ἦταν τριήραρχος, μαζί μέ τόν Ἱατροκλή καί μερικούς ἄλλους³⁸, πού δέ χρειάζεται νά ἀναφέρω τά ὀνόματά τους. Καί ὅταν ἔφτασε ἐδῶ, ὄλες οἱ ἐνέργειές του ἦταν ἀντίθετες μ' ἐκείνους πού ἤθελαν τή διατήρηση τῆς δημοκρατίας. Γι' αὐτά θά σᾶς παρουσιάσω μάρτυρες.

M A R T Y P E Σ

Θά παραλείψω τά καθέκαστα τῆς ζωῆς του στό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα³⁹. Ὄταν ἐγινε ἡ ναυμαχία⁴⁰ καί βρῆκε τήν πόλη ἡ συμφορά, ἐνῶ εἶχαμε ἀκόμα δημοκρατία, νά πῶς ἄρχισε ἡ ἐμφύλια διαμάχη: Οἱ λεγόμενοι ἑταῖροι ὄρισαν πέντε ἄντρες ὡς ἐφόρους⁴¹, ὑπεύθυνους δηλαδή γιά τήν ὀργάνωση τῶν πολιτῶν⁴², στήν πραγματικότητα ἀρχηγούς τῶν συνωμοτῶν, καί φυσικά ὑπαίτιους γιά ὅλα ὅσα γίνονταν ἐκείνη τήν περίοδο ἐναντίον τοῦ λαοῦ σας. Ἀνάμεσα τους ἦταν ὁ Ἐρατοσθένης καί ὁ Κριτίας⁴³. Αὐτοί τοποθέτησαν ἐπόπτες στίς δέκα φυλές⁴⁴ καί μ' αὐτούς ἔδιναν γραμμή γιά τό ποιά μέτρα ἔπρεπε νά ψηφιστοῦν καί ποιοί ἦταν ἀπαραίτητο νά καταλάβουν διάφορες καίριες θέσεις· καί γενικά εἶχαν ἀπόλυτη ἐξουσία νά κάνουν ὅτιδήποτε ἄλλο ἤθελαν. Ἔτσι, ὄχι μόνο οἱ ἐχθροί σας ἀλλά ἀκόμα καί οἱ συμπολίτες σας συνωμοτοῦσαν ἐναντίον σας, γιά νά μήν εἶστε πιά σέ θέση νά πάρετε μιᾶ σωστή ἀπόφαση καί νά πιέξεστε ἀπό φοβερές ἐλλείψεις⁴⁵. Γιατί ἤξεραν πολύ καλά ὅτι μέ διαφορετικό τρόπο δέ θά μπορέσουν νά ὑπερισχύσουν· ἐνῶ, ἂν ἐσεῖς βρεθεῖτε σέ ἀδιέξοδο, θά τό κατορθώσουν. Καί πίστευαν ὅτι ἐσεῖς, καθώς ἐπιθυμοῦσατε νά ἀπαλλαγεῖτε ἀπό τίς τεράστιες δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζατε, δέ θά ὑπολογίσετε καθόλου τά ὅσα θά ἐπακολουθοῦσαν ἀργότερα. Γι' αὐτό ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης ὀρίστηκε ἔφορος, θά σᾶς παρουσιάσω μάρτυρες, ὄχι φυσικά τούς συνεργάτες του (αὐτό δέ θά μοῦ ἦταν δυνατό), ἀλλά ὄσους τό ἄκουσαν ἀπό τόν ἴδιο. Καί ὅμως, ἂν ἐκεῖνοι σκέφτονταν σωστά, θά εἶχαν πρόθυμα καταθέσει ἐναντίον τους καί θά εἶχαν τιμωρήσει αὐστηρά αὐτούς πού

τούς δίδαξαν τήν παρανομία· καί ὅσο γιά τούς δροκούς πού ἔδωσαν⁴⁶, ἄν σκέφτονταν σωστά, δέ θά θεωροῦσαν ἔγκυρους ὄσους ἦταν γιά τό κακό τῶν πολιτῶν, ἐνῶ εὐκόλα παράβαιναν ὄσους ἦταν γιά τό καλό τῆς πόλης. Αὐτά μόνο ἔχω νά πῶ σχετικά μέ τούς συνεργάτες τους. Κάλυσε μου⁴⁷ τούς μάρτυρες. Ἀνεβείτε στό βῆμα.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ

- 48 Ἀκούσατε τούς μάρτυρες. Τέλος, ὅταν ἀνέβηκε στήν ἐξουσία, δέ βοήθησε νά γίνει τίποτε καλό, παρά ἕνα σωρό ἄλλα. Ἄν ἦταν ἐντιμος ἄνθρωπος, ἔπρεπε πρῶτα πρῶτα νά μήν πάρει στά χέρια του παράνομη ἐξουσία· ὕστερα, νά ἀποκαλύψει στή βουλή σχετικά μέ τίς καταδόσεις⁴⁸ ὅτι ἦταν πλαστές καί ὅτι τά ὄσα καταγγέλλουν ὁ Βάτραχος καί ὁ Αἰσχυλίδης⁴⁹ δέν εἶναι ἀλήθεια, ἀλλά ἀπλῶς μεταφέρουν τίς κατηγορίες πού εἶχαν ἐπινοήσει οἱ Τριάντα, μέ σκοπό νά βλάψουν τούς πολίτες. Ἄλλωστε, δικαστές, ὄσοι ἦταν ἐχθρικοί ἀπέναντι στή δημοκρατική μερίδα τοῦ λαοῦ σας, δέν ἔχαναν τίποτε μέ τό νά σωπαίνουν, ἀφοῦ ἄλλοι πρότειναν καί ἐκτελοῦσαν ὅλα ἐκεῖνα, πού χειρότερα τους δέν ἦταν δυνατό ποτέ νά συμβοῦν στήν πόλη. Ὅσοι πάλι ἰσχυρίζονται ὅτι εἶχαν εὐνοϊκές διαθέσεις, πῶς δέν τίς ἔδειξαν τότε, καί λέγοντας οἱ ἴδιοι ὅτι ἦταν τό σωστό καί ἐμποδίζοντας ὄσους παρανομοῦσαν;
- 50 Θά μπορούσε ἴσως ὁ κατηγορούμενος νά ἰσχυριστεῖ ὅτι φοβόταν, καί αὐτό θά ἱκανοποιήσει μερικούς ἀπό σᾶς. Μόνο μή τύχει καί προσπαθήσει νά ἀποδείξει στήν ἀπολογία του ὅτι ἐναντιώθηκε στους Τριάντα. Γιατί ἐδῶ ἀκριβῶς θά φανεῖ ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τά ἐπιδοκίμαζε καί μάλιστα ὅτι εἶχε τόση δύναμη, ὥστε, μολονότι ἀντιδρούσε, δέν ἔπαθε τίποτε ἀπ' αὐτούς. Ἄλλωστε, αὐτή τήν προθυμία του ὀφείλε νά τήν ἐκδηλώσει γιά νά σώσει ἐσᾶς καί ὄχι τό Θηραμένη, πού σᾶς ἔβλαψε τόσο πολύ. Αὐτός ὅμως θεωροῦσε ἐχθρό του τήν πόλη καί φίλους του τούς δικούς σας ἐχθρούς, ὅπως πρόκειται ἀμέσως νά σᾶς ἐκθέσω μέ πολλές ἀποδείξεις καί γιά τίς δύο περιπτώσεις, καθώς ἐπίσης καί γιά τό ὅτι οἱ διαφορές μέσα στήν ὁμάδα τῶν Τριάντα ἀναφύονταν ὄχι γιά τό δικό σας συμφέρον ἀλλά γιά τό δικό τους: ποιά δηλαδή ἀπό τίς δύο μερίδες⁵⁰ θά ἐφαρμόσει τό πρόγραμμα τους καί θά πάρει στά χέρια τήν ἐξουσία τῆς πόλης. Γιατί,
- 52

άν πραγματικά συγκρούονταν ανάμεσά τους γιά χάρη αὐτῶν πού ἀδικούνταν, πού ἄλλοι ἦταν ὠραιότερο γιά ἓναν ἄνθρωπο πού εἶχε τήν ἐξουσία νά ἐκδηλώσει τήν καλή του διάθεση, παρά όταν ὁ Θρασύβουλος εἶχε καταλάβει τή Φυλή; Αὐτός ὁμως, ἀντί νά ὑποσχεθεῖ ἢ νά προσφέρει κάποια βοήθεια σ' αὐτούς πού βρίσκονταν στή Φυλή, πέρασε μέ τούς συνεργάτες του στή Σαλαμίνα καί μετά στήν Ἐλευσίνα καί ἐκεῖ ἐκλείσε στή φυλακή τριακόσιους πολίτες καί μέ μιά κοινή ψήφου⁵¹ τούς καταδίκασε ὅλους σέ θάνατο.

Ὄταν κατεβήκαμε στόν Πειραιά καί δημιουργήθηκαν οἱ γνωστές ταραχές καί ἄρχισαν οἱ συζητήσεις γιά τήν εἰρήνη, ὅλοι μας τρέφαμε πολλές ἐλπίδες νά συνεννοηθοῦμε ανάμεσά μας, ὅπως τό ἔδειξαν καί οἱ δύο ἀντίπαλες μερίδες. Οἱ πολίτες τοῦ Πειραιᾶ, όταν εἶχαν ὑπερισχύσει, ἄφησαν τούς ἄλλους νά φύγουν· καί ἐκεῖνοι ἤρθαν στήν Ἀθήνα, ἀπ' ὅπου ἐξόρισαν τούς Τριάντα, ἐκτός ἀπό τό Φεῖδωνα καί τόν Ἐρατοσθένη, καί ὄρισαν μέ ἐκλογή ἄρχοντες τούς μεγαλύτερους ἐχθρούς τους, πιστεύοντας, δικαιολογημένα, ὅτι ὅσοι ἦταν ἀντίθετοι μέ τούς Τριάντα ἦταν μέ τό μέρος τῆς μερίδας τοῦ Πειραιᾶ. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς ἦταν ὁ Φεῖδωνας, ὁ Ἴπποκλῆς, ὁ Ἐπιχάρης ἀπό τίς Λάμπρες⁵² καί διάφοροι ἄλλοι, πού ἔδιναν τήν ἐντύπωση ὅτι βρίσκονταν σέ μεγάλη ἀντίθεση μέ τό Χαρικλῆ⁵³ καί τόν Κριτία καί τήν πολιτική τους ὁμάδα. Ὄταν ὁμως αὐτοί πῆραν τήν ἐξουσία, δημιούργησαν πολύ μεγαλύτερη διάσταση καί πόλεμο ἀνάμεσα στίς μερίδες τοῦ Πειραιᾶ καί τῆς Ἀθήνας. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἔδειξαν φανερά ὅτι οἱ διαφωνίες ἀνάμεσά τους δέν ἦταν γιά τό συμφέρον τῶν πολιτῶν οὔτε εἰδικά γιά ἐκείνους πού χάνονταν ἀδίκαια· καί δέν τούς ἐνοχλοῦσαν ὅσοι εἶχαν θανατωθεῖ οὔτε ὅσοι ἦταν νά θανατωθοῦν, ἀλλά ὅσοι εἶχαν μεγαλύτερη δύναμη καί πλούτιζαν γρηγορότερα ἀπ' αὐτούς. Γιατί, μόλις πῆραν στά χέρια τους τίς διαφορές ἀρχές καί τή διακυβέρνηση τῆς πόλης, ἀνοίξαν πόλεμο καί μέ τά δύο στρατόπεδα· καί μέ τούς Τριάντα, πού εἶχαν πράξει κάθε κακό, καί μέ σᾶς, πού εἶχατε πάθει κάθε κακό. Καί ὁμως ἦταν σέ ὅλους φανερό ὅτι, ἂν δίκαια ἐξορίζονταν ἐκεῖνοι, τότε ἐσεῖς ἀδίκαια, καί ἂν ἐσεῖς δίκαια, τότε οἱ Τριάντα ἀδίκαια· γιατί, βέβαια, δέν εἶχαν ἐξοριστεῖ ἀπό τήν πόλη, ἐπειδή θεωρήθηκαν ὑπεύθυνοι γιά ἄλλες πράξεις παρά γιά τίς γνωστές. Πρέπει, ἐπομένως, νά αἰσθάνεστε μεγάλη ὀργή, γιατί ὁ Φεῖδωνας, μολονότι ὀρίστηκε γιά νά σᾶς συμφι-

λιώσει και νά σᾶς ἐπαναφέρει ἀπό τήν ἐξορία, εἶναι συνυπεύθυνος
μέ τόν Ἐρατοσθένη γιά τίς ἴδιες πράξεις· γιά τόν ἴδιο ἀκριβῶς
σκοπό ἦταν ἔτοιμος, χρησιμοποιοώντας ἐσᾶς⁵⁴, νά βλάψει τούς ἰσχυ-
ρότερους ἀπό τούς συνεργάτες του, ἐνῶ δέν εἶχε καμιά πρόθεση νά
παραδώσει τήν πόλη σ' ἐσᾶς, πού εἶχατε ἐξοριστεῖ ἀπό αὐτήν ἄδικα.
Ἀντίθετα μάλιστα, πῆγε στή Λακεδαίμονα καί προσπάθησε νά τούς
πείσει ἐκεῖ νά ἀναλάβουν ἐκστρατεία ἐναντίον σας, προβάλλοντας
τό πλαστό ἐπιχείρημα, ὅτι τάχα ἡ πόλη θά περνοῦσε στά χέρια τῶν
Βοιωτῶν⁵⁵, καί λέγοντας διάφορα ἄλλα πού, ὅπως πίστευε, θά τούς
9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100
ἐπειθαν ὅπως ὀφείλουσαν. Καί ὅταν δέν κατόρθωσε νά ἐπιτύχει στά σχέ-
διά του (εἴτε ἐπειδὴ στάθηκαν ἐμπόδιο κάποιοι θρησκευτικοί λό-
γοι⁵⁶ εἴτε ἐπειδὴ δέν ἤθελαν οἱ ἴδιοι οἱ Σπαρτιάτες) δανείστηκε ἑκα-
τό τάλαντα, γιά νά μπορέσει νά χρησιμοποιήσει μισθοφόρους γιά
βοήθεια, καί ζήτησε γιά διοικητὴ τους τὸ Λύσανδρο⁵⁷, πού εἶχε τίς
καλύτερες διαθέσεις γιά τήν ὀλιγαρχία καί τίς χειρότερες γιά τήν
πόλη, καί ἐπιπρόσθετα μισοῦσε θανάσιμα τούς πολίτες τοῦ Πειραιᾶ.
Ἐχοντας λοιπὸν μισθώσει ἀνθρώπους κάθε κατηγορίας, μέ σκοπό
νά ἐξοντώσουν τήν πόλη, καί προσπαθώντας νά προσελκύσουν καί
ἄλλες πόλεις καί τελικά νά πείσουν τούς Λακεδαιμόνιους καί ὄσους
μποροῦσαν ἀπό τούς συμμάχους τους, ἐτοιμάζονταν ὄχι νά εἰρηνέ-
ψουν ἀλλά νά καταστρέψουν τήν πόλη. Τούς ἐμπόδισαν ὅμως οἱ
γενναῖοι ἐκεῖνοι ἄντρες· σ' αὐτούς ἐσεῖς πρέπει νά δείξετε, τι-
μωρώντας τούς κοινούς ἐχθρούς σας, ὅτι θά ἀνταποδώσετε τήν εὐ-
γνωμοσύνη πού τούς ὀφείλετε. Αὐτά ὅμως τά ξέρετε καί σεῖς οἱ
ἴδιοι καί, ἐπομένως, δέ βλέπω γιατί πρέπει νά σᾶς παρουσιάσω
μάρτυρες. Καί ὅμως θά παρουσιάσω· γιατί καί ἐγὼ χρειάζομαι
λίγη ἀνάπαυση, καί σέ μερικούς ἀπό σᾶς εἶναι πιό εὐχάριστο
ν' ἀκοῦτε τά ἴδια πράγματα ἀπό ὅσο γίνεται περισσότερους.

MARTYRES

δ. Ἡ πολιτική
στάση τοῦ
Θηραμένη

Ἄν μοῦ ἐπιτρέπετε, σκοπεῦω τώρα νά σᾶς ἐκθέσω τά σχετικά μέ
τό Θηραμένη, ὅσο μπορῶ συντομότερα. Σᾶς παρακαλῶ νά μέ ἀκού-
σετε, γιά τό συμφέρον καί τό δικό σας καί τῆς πόλης. Καί μὴ περά-
σει ἀπὸ τῆ σκέψη κανενός ὅτι, ἐνῶ εἶναι ὑπόδικος ὁ Ἐρατοσθένης,
ἐγὼ ἀντικανονικά κατηγορῶ τὸ Θηραμένη. Ἐχῶ τήν πληρο-
φορία ὅτι ὁ κατηγορούμενος θά χρησιμοποιήσει στήν ἀπολογία του

αυτό τό ἐπιχειρημα: πώς δηλαδή ἦταν φίλος μ' ἐκεῖνον καί συν-
πεύθυνος γιά τίς ἴδιες πολιτικές πράξεις. Τότε ὀπωσδήποτε θά φτά-
σει καί στό σημείο, φαντάζομαι, νά ἰσχυριστεῖ ὅτι, ἀνήκοντας στήν
ἴδια πολιτική μερίδα μέ τό Θεμιστοκλή⁵⁸, φρόντισε νά οἰκοδομη-
θοῦν τά τείχη, ἀφοῦ μαζί μέ τό Θηραμένη φρόντισε νά κατεδαφι-
στοῦν. Δέ μοῦ φαίνεται, ὅμως, ὅτι αὐτοί οἱ δύο ἄνθρωποι ἦταν τῆς
ἴδιας κατηγορίας. Ὁ ἕνας οἰκοδόμησε τά τείχη παρά τήν ἀντίδρα-
ση τῶν Λακεδαιμονίων, ἐνῶ ὁ ἄλλος τά κατεδάφισε ἔχοντας ἐξα-
πατήσει τοὺς πολίτες. Ἔτσι, αὐτό πού ἔχει συμβεῖ στήν πόλη εἶναι
τό ἀντίστροφο ἀπ' ὅτι θά περίμενε κανεῖς. Κανονικά δηλαδή θά ἄ-
ξιζε μαζί μέ τό Θηραμένη νά ἔχουν ἐξοντωθεῖ καί οἱ ὄπαδοί του,
ἐκτός καί ἄν κανενός οἱ πράξεις ἦταν ἀντίθετες ἀπό ἐκεῖνου. Ἐδῶ
ὅμως βλέπω ὅτι καί οἱ ἀπολογίες ἀναφέρονται σ' ἐκεῖνον καί ὅσοι
ἦταν συνεργάτες του προσπαθοῦν νά ἀποσπάσουν τιμές, λές καί ἐ-
κεῖνος ἦταν ὁ δημιουργός πολλῶν καλῶν καί ὄχι μεγάλων κακῶν.

Αὐτός, πρῶτα πρῶτα, εἶχε μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης γιά τήν
πρῶτη ὀλιγαρχική κυβέρνησι, ἀφοῦ σᾶς ἔπεισε νά ψηφίσετε τό
πολίτευμα τῶν τετρακοσίων. Ὁ πατέρας του, πού ἦταν ἕνας ἀπό
τοὺς προβούλους, ἔκανε τά ἴδια, ἐνῶ αὐτόν, ἐπειδή τόν θεωροῦσαν
ὅτι ἐπιδοκίμαζε ἀπόλυτα τήν πολιτική τους, οἱ ὀλιγαρχικοί τόν
ὄρισαν στρατηγό. Καί ὅσο διάστημα εἶχε κάποιο κύρος, ἔδειχνε
νά μένει πιστός στίς ὑποθέσεις τῆς πόλης. Ὄταν ὅμως ἄρχισε νά
διαπιστώνει ὅτι ὁ Πείσανδρος, ὁ Κάλλαισχος⁵⁹ καί μερικοί ἄλ-
λοι ἀποχοῦσαν μεγαλύτερη ἀπό αὐτόν δύναμη, ἐνῶ παράλληλα
ἡ δημοκρατική μερίδα τοῦ λαοῦ σας δέν ἔδειχνε διάθεση νά τοὺς
ἀκολουθήσει, τότε καί ἀπό φθόνο γιά ἐκείνους καί ἀπό φόβο
σ' ἐσᾶς, συνεργάστηκε μέ τόν Ἀριστοκράτη⁶⁰. Καί ἐπειδή ἤθελε
νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἦταν πιστός στό δημοκρατικό λαό
σας, μέ τίς κατηγορίες του προκάλεσε τήν ἐκτέλεση τοῦ Ἀντι-
φῶντα⁶¹ καί τοῦ Ἀρχεπτόλεμου⁶², παρόλο πού ἦταν στενότατοι
φίλοι του. Καί ἔφτασε σέ τέτοιο σημείο φαυλότητος, ὥστε ταυτό-
χρονα καί ἐσᾶς ὑποδούλωσε, γιά νά κερδίσει τήν ἐμπιστοσύνη
ἐκείνων, καί τοὺς φίλους του ἐξόντωσε, γιά νά κερδίσει τή δι-
κή σας.

Μέ ὅλες τίς τιμές καί τίς ἐξαιρετικές διακρίσεις πού ἀποχοῦ-
σε, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔδωσε τήν ὑπόσχεση νά σώσει τήν πόλη, ὁ ἴδιος
τήν κατάστρεψε: εἶπε ὅτι ἀνακάλυψε ἕνα τέχνασμα σπουδαῖο καί

ἀποτελεσματικό (ὑποσχέθηκε νά κλείσει εἰρήνη, χωρίς οὔτε ὀμή-
60 ρους νά δώσει οὔτε τά τείχη νά κατεδαφίσει οὔτε τά πλοῖα νά πα-
69 ραδώσει), ἀλλά δέ δέχτηκε νά τό ἀνακοινώσει σέ κανένα, μόνο
ζήτησε νά τοῦ ἔχετε ἐμπιστοσύνη. Καί σεῖς, Ἄθηναῖοι⁶³, μολονότι
τό Συμβούλιο τοῦ Ἄρειου Πάγου⁶⁴ ἔπαιρνε τά κατάλληλα μέτρα
γιά τή σωτηρία τῆς πόλης καί πολλοί ἀντιδρούσαν στίς ἐνέργειες
τοῦ Θηραμένη, καί φυσικά, ὄλοι σας ξέρατε ὅτι γενικά οἱ ἄνθρω-
ποι κρατοῦν διάφορα μυστικά μόνο γιά προστασία ἀπό τοὺς ἐχ-
65 θρούς, ἐνῶ ἐκεῖνος δέν ἤθελε νά ἀποκαλύψει ἀνάμεσα στοὺς συμ-
69 πολίτες του τά ὅσα σκόπευε νά πεί στοὺς ἐχθρούς – παρ’ ὅλα αὐ-
70 τά, τοῦ ἐμπιστευτήκατε τήν πατρίδα, τά παιδιά, τίς γυναῖκες καί
τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς σας. Καί ἐκεῖνος ἀπ’ ὅσα ὑποσχέθηκε
δέν πραγματοποιήσε βέβαια τίποτε, ἀλλά εἶχε τόσο βαθιά συνει-
δητοποιήσει ὅτι ἡ πόλη ἔπρεπε νά ταπεινωθεῖ καί νά ἐξασθενή-
σει, ὥστε σᾶς ἔπεισε νά προβεῖτε σέ ἐνέργειες πού ὡς τότε κανεῖς
20 οὔτε ἀπό τοὺς ἐχθρούς σας ἀνάφερε οὔτε ἀπό τοὺς συμπολίτες σας
περίμενε. Καί αὐτά ὄχι ἐπειδὴ πιεζόταν ἀπό τοὺς Λακεδαιμό-
νιους· ὁ ἴδιος αὐτοπροαίρετα ἔδωσε ὑποσχέσεις καί τά τείχη τοῦ
Πειραιᾶ νά κατεδαφίσει καί τό πολίτευμα πού εἶχατε νά καταλύ-
71 σει. Ἦξερε βέβαια πολύ καλά ὅτι, ἂν δέν χάσετε κάθε ἐλπίδα,
25 γρήγορα θά ζητήσετε τήν τιμωρία του.

Καί στό τέλος, δικαστές, δέν ἄφησε νά πραγματοποιηθεῖ ἡ
ἀπαραίτητη συνέλευση τοῦ λαοῦ, παρά μόνο ὅταν εἶχε τηρήσει
65 μέ ἐπιμέλεια τήν προθεσμία πού τοῦ εἶχαν ὀρίσει ἐκεῖνοι⁶⁵, ὁπότε
72 ἔστειλε καί ἔφερε ἀπό τή Σάμο τά πλοῖα πού ἦταν μαζί μέ τό Λύ-
σανδρο, καί ἔτσι ἐγκαταστάθηκε στήν πόλη μας τό στρατόπεδο
70 τῶν ἐχθρῶν. Τότε ἀκριβῶς, κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθήκες, καί ἐνῶ
ἦταν παρόντες ὁ Λύσανδρος, ὁ Φιλοχάρης καί ὁ Μιλτιάδης⁶⁶,
κάλεσαν τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου γιά τήν ἀναθεώρηση τοῦ πολι-
τεύματος, ἔτσι πού κανεῖς ἀπό τοὺς ρήτορες⁶⁷ νά μήν μπορεῖ νά
73 ἀντιδράσει ἢ νά τοὺς ἀπειλήσει, καί ἐσεῖς νά μήν ἀποφασίσετε
αὐτά πού σύμφεραν στήν πόλη, ἀλλά νά ψηφίσετε τά ὅσα σχεδιά-
ζαν ἐκεῖνοι. Σηκώθηκε λοιπόν τότε ὁ Θηραμένης καί πρότεινε νά
ἀναθέσετε τή διακυβέρνηση τῆς πόλης σέ τριάντα ἄντρες καί νά
ὑιοθετήσετε τό πολιτικό σύστημα πού παρουσίασε ὁ Δρακοντί-
δης⁶⁸. Ἐσεῖς ὄμως, παρόλο πού βρισκόσασταν κάτω ἀπό τέτοια
πίεση, δείχνατε μέ τίς φωνές σας ὅτι δέ σκοπεύετε νά δεχτεῖτε τίς

προτάσεις τους. Γιατί ξέρατε ότι εκείνη τή μέρα είχατε συγκεν-
τρωθεί για νά ἀποφασίσετε για τή δουλεία ἢ τήν ἐλευθερία σας.
Καί ὁ Θηραμένης, δικαστές, (καί για ὅλα αὐτά θά ἔχω μάρτυρες
ἑσᾶς τούς ἴδιους) δήλωσε ὅτι ὁ ἴδιος δέ δίνει καμιά σημασία στίς
ἀποδοκιμασίες σας, ἐπειδή ἤξερε ὅτι πολλοί ἀπό τοῖς Ἀθηναίους
ἀκολουθοῦσαν τήν ἴδια πολιτική μ' αὐτόν, καί ἐξάλλου οἱ προ-
τάσεις του ἔβρισκαν σύμφωνους τό Λύσανδρο καί τοῖς Λακεδαι-
μόνιους. Μετά ἀπό ἐκεῖνον σηκώθηκε ὁ Λύσανδρος, πού εἶπε
πολλά καί διάφορα καί ἀκόμα ὅτι σᾶς εἶχε ἀπέναντί του ἔνοχους
για παράβαση τῶν συνθηκῶν⁶⁹, καί ὅτι, ἐπομένως, τώρα δέν πρό-
κειται νά ἀποφασίσετε για τό πολίτευμα, ἀλλά για τή σωτηρία
σας, ἄν δέ συμμορφωθεῖτε μέ τίς προτάσεις τοῦ Θηραμένη.
Ἄπ' ὅσους βρίσκονταν στή συνέλευση, ὅσοι ἦταν τίμιοι πολίτες,
ἐπειδή εἶχαν ἀντιληφθεῖ τή σκευωρία καί τό ἀδιέξοδο, ἄλλοι ἔμει-
ναν ἐκεῖ καί σώπασαν, ἐνῶ ἄλλοι σηκώθηκαν καί ἔφυγαν, ἔχοντας
τουλάχιστο τή συναίσθηση ὅτι δέν ψήφισαν τίποτε ἐπιζήμιο για
τήν πόλη. Καί μόνο ἐλάχιστοι, πού ἦταν καί φαῦλοι καί κακό-
βουλοι, ἐπιδοκίμασαν μέ τήν ψήφο τους τίς ἐντολές πού εἶχαν
δοθεῖ. Συγκεκριμένα, εἶχαν πάρει γραμμή νά ψηφίσουν δέκα ἄν-
τρες πού εἶχε ὑποδειξει ὁ Θηραμένης, δέκα πού πρότειναν αὐτοί
πού εἶχαν χρηματίσει ἔφοροι καί δέκα ἀπό τοῖς παρόντες. Ἀντι-
λαμβάνονταν τόσο καλά τήν ἀδυναμία σας καί ἦταν τόσο βέβαιοι
για τή δύναμή τους, ὥστε ἤξεραν ἀπό πρῖν τά ὅσα θά διεξάγονταν
στή συνέλευση. Καί για ὅλα αὐτά δέ χρειάζεται νά δώσετε πίστη
σ' ἐμένα ἀλλά σ' ἐκεῖνον, ἀφοῦ ὅλα ὅσα ἔχω πεί τά ἀνάφερε στήν
ἀπολογία του μπροστά στή βουλή⁷⁰, προσβάλλοντας κυριολεκτι-
κά καί τοῖς ἐξόριστους, μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι εἶχαν γυρίσει πίσω
χάρη στή μεσολάβησή του, ἐνῶ δέν ἔδειχναν κανένα ἐνδιαφέρον
οἱ Λακεδαιμόνιοι, προσβάλλοντας καί τοῖς πολιτικούς συνεργά-
τες του μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι, παρόλο πού ἦταν ὑπεύθυνος για ὅλα
ὅσα εἶχαν γίνει, ὅπως ἀκριβῶς σᾶς ἔχω ἐκθέσει, τόν μεταχειρίζον-
ταν μ' αὐτό τόν τρόπο, ἐνῶ καί ὁ ἴδιος εἶχε ἐκδηλώσει ἔμπρακτα
τήν ἀξιοπιστία του καί ἐκεῖνοι εἶχαν δεσμευτεῖ ἀπέναντί του μέ
ὄρκους.

Καί μολονότι ἦταν ὑπεύθυνος για τόσα καί ἄλλα κακά καί
αἰσχρά, καί παλιά καί πρόσφατα, καί μικρά καί μεγάλα, θά τολ-
μήσουν αὐτοί νά δηλώσουν ὅτι εἶναι φίλοι του. Καί ὅμως ὁ Θη-

ραμένης θανατώθηκε όχι από τό ενδιαφέρον του για σās αλλά από τή φαυλότητά του. Τιμωρήθηκε δίκαια στην περίοδο τής ολιγαρχίας (άφου τήν είχε κιόλας καταλύσει), όπως θά μπορούσε να τιμωρηθεί και σε περίοδο δημοκρατίας. Δύο φορές σās υποδούλωσε, περιφρονώντας αυτά πού είχε και επιδιώκοντας αυτά πού δέν είχε⁷¹· χρησιμοποιώντας για πρόσχημα τήν πιό ωραία λέξη⁷², δί-
75

Γενική 79
ἀνακεφαλαίωση

Σχετικά μέ τό Θηραμένη αρκετές είναι οι κατηγορίες πού διατύ-
πωσε. Τώρα όμως έχετε μπροστά σας μία ευκαιρία, πού δέ σās επι-
70 τρέπει να δείξετε διάθεση συγγνώμης και συμπάθειας: πρέπει να τι-
μωρήσετε και τόν Έρατοσθένη και τούς συνεργάτες του. Όχι όταν
πολεμάτε να είστε δυνατότεροι από τούς εθνικούς σας έχθρους, και
80 όταν ψηφίζετε κατώτεροι από τούς πολιτικούς σας αντιπάλους· και
ούτε να αισθάνεστε ευγνωμοσύνη για όσα αυτοί υπόσχονται δι τή
πράζουν και όχι όργη για όσα έχουν πράξει· και ούτε να παίρνετε
μέτρα έναντίον τών Τριάντα όσο είναι μακριά σας, και να τούς αφή-
85 νετε ελεύθερους όταν είναι δίπλα σας· και ούτε έσείς οι ίδιοι να βοη-
θήσετε τόν έαυτό σας λιγότερο απ' ό,τι ή τύχη πού σās τούς παρά-
δωσε.

Έπίλογος: 81
α. Λόγοι πού
επιβάλλουν
κατάδικη

Έχω διατυπώσει τις κατηγορίες μου για τόν Έρατοσθένη και
75 τούς φίλους του, πού θά τούς αναφέρει στην άπολογία του ως υπεύ-
θυνους και πού τούς είχε συνεργάτες του στα έγκλήματά του.
Όστόσο αυτός ό δικαστικός άγώνας δέ διεξάγεται μέ τούς ίδιους ό-
ρους και για τήν πόλη και για τόν Έρατοσθένη. Αυτός ήταν κάποτε
72 ταυτόχρονα κατήγορος και δικαστής αυτών πού κρίνονταν, ενώ έ-
μεις στην προκειμένη περίπτωση έχουμε έναν πού κατηγορεί και έ-
ναν πού άπολογείται. Αυτοί έκτελοῦσαν χωρίς δίκη ανθρώπους ό-
82 λότελα άθώους, ενώ έσείς θεωρείτε όρθό να δικάσετε σύμφωνα μέ
τούς νόμους αυτούς πού κατάστρεψαν τήν πόλη, αυτούς πού, και
παράνομα να θέλατε να τούς τιμωρήσετε, δέ θά μπορούσατε να τούς
85 επιβάλετε ποινή αντίστοιχη μέ τά έγκλήματα πού διέπραξαν έναν-
τίον τής πόλης. Τί άλήθεια θά μπορούσαν να πάθουν, για να τιμω-
ρηθούν άνάλογα μέ τις πράξεις τους; Μήπως αν θανατώνετε τούς ί-
83 διους και τά παιδιά τους, θά τούς τιμωρούσαμε όπως τούς άξιζε για
όλο εκείνο τό φονικό των πατέρων, των γιών και των αδελφών μας,
πού αυτοί τούς οδηγούσαν στο θάνατο χωρίς δίκη; Μήπως αν δη-

μεύατε τις φανερές περιουσίες τους, αυτό θά ἦταν ἄρκετό γιά τήν πόλη, πού τῆς ἄρπαξαν τόσα πολλά, ἢ γιά τούς πολίτες, πού τούς ρήμαξαν τά σπίτια; Ἐπομένως, ὅπως καί νά τούς μεταχειριστεῖτε, δέ θά μπορούσατε νά τούς ἐπιβάλετε μιά ἱκανοποιητική ποινή, δέν εἶναι ντροπή νά ἀρνηθεῖτε καί ὅποιαδήποτε ἔστω ἱκανοποίηση θά μπορούσε κανεῖς νά πάρει ἀπ' αὐτούς;

84

Ἐχω τή γνώμη ὅτι θά τολμοῦσε τά πάντα ἕνας ἄνθρωπος πού αὐτή τή στιγμή, ἐνῶ δικαστές του δέν εἶναι ἄλλοι παρά τά ἴδια τά θύματά του, ἔρχεται νά ὑπερασπίσει τόν ἑαυτό του μπροστά στούς ἴδιους τούς μάρτυρες τῆς φαυλότητάς του. Τόσο πολύ ἦ ἔσας περιφρονεῖ ἢ σέ ἄλλους στηρίζεται. Καί τά δύο αὐτά πρέπει νά σᾶς ἐνδιαφέρουν, ἂν σκεφτεῖτε ὅτι οὔτε ἐκεῖνα τά παλιά θά εἶχαν κατορθώσει, ἂν δέ σὺνεργάζονταν μαζί τους καί ἄλλοι, οὔτε τώρα θά ἐπιχειροῦσαν νά ἐμφανιστοῦν στή δίκη, ἂν δέν πίστευαν ὅτι θά τούς σώσουν ὅσοι ἦρθαν ἐδῶ, ὄχι γιά νά βοηθήσουν αὐτούς, ἀλλά ἐπειδή ἐλπίζουν ὅτι οἱ ἴδιοι θά ἐξασφαλίσουν ἀπόλυτη σιγουριά καί γιά ὅσα ἔκαναν καί γιά νά κάνουν ἀπό τώρα καί πέρα ὅ,τι θέλουν— ἂν, φυσικά, ἀπαλλάξετε, τώρα πού ἔχετε στά χέρια σας, αὐτούς πού σᾶς προκάλεσαν τις μεγαλύτερες συμφορές. Ἄλλά εἶναι νά ἀπορήσει κανεῖς καί μέ ὄσους σκοπεύουν νά συνηγορήσουν γι' αὐτούς. Μήπως ἔχουν τήν ἰδέα ὅτι εἶναι ἀκέραιοι ἄνθρωποι καί θά ζητήσουν τήν ἀθώωσή τους, ἀποδείχνοντας ὅτι ἡ δική τους τιμιότητα ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπό τή φαυλότητα αὐτῶν (θά εὐχόμεθα ἀλήθεια οἱ συνήγοροί τους νά δεῖχναν τήν ἴδια προθυμία νά σώσουν τήν πόλη, ὅσην αὐτοί γιά νά τήν καταστρέψουν); ἢ μήπως ἔχουν τήν ἰδέα ὅτι εἶναι δεινοί ρήτορες καί θά ἀποδείξουν στήν ἀπολογία τους ὅτι τά ἔργα τῶν κατηγορουμένων εἶναι πραγματικά ἀξιολόγια;

β. Οἱ ὑποστηρικτές τοῦ Ἐρατοσθένη

85

Ἄξιζει ὥστόσο νά δεῖτε τούς μάρτυρες, πού, ἐνῶ καταθέτουν γι' αὐτούς, ταυτόχρονα κατηγοροῦν τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους. Πιστεύουν ὅτι ἔχετε χάσει ὁλότελα τή μνήμη σας καί ὅτι εἴστε ἀφελεῖς, ἀφοῦ φαντάζονται ὅτι μέ τή βοήθεια τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ σας θά σώσουν, χωρίς νά διατρέχουν κανένα κίνδυνο, τούς Τριάντα, ἐνῶ μέ τόν Ἐρατοσθένη καί τούς συνάρχοντές του ἦταν ἐπικίνδυνο ἀκόμα καί νά συνοδέσει κανεῖς τήν κηδεῖα ἑνός νεκροῦ. Ἐνοεῖται ὅτι αὐτοί, ἂν γλίτωναν, θά ἦταν πάλι σέ θέση νά καταστρέ-

87

88

87 πουν τήν πόλη· ἐνῶ ἐκεῖνοι, πού αὐτοί ἐξόντωνσαν, ἔχοντας χάσει
88 τή ζωή τους, ἔχασαν κάθε δυνατότητα νά πάρουν ἱκανοποίηση ἀπό
89 τοὺς ἐχθρούς τους. Καί εἶναι ἀλήθεια ἀπαράδεχτο, τό ὅτι, ἐνῶ οἱ φί-
90 λοι ἐκεῖνων, πού ἄδικα θανατώνονταν, ἐξοντώνονταν κι' αὐτοί μαζί
91 τους, γι' αὐτούς ἐδῶ, πού ἐξόντωνσαν τήν πόλη δλόκληρη, θά ἐρ-
92 θουν ἓνα σωρό, φαντάζομαι, στήν κηδεῖα τους, ἀφοῦ τόσοι ἐτοιμά-
93 ζονται νά τοὺς βοηθήσουν τώρα.

89 Ἔχω τή γνώμη ὅμως ὅτι ἦταν πολύ εὐκολότερο τότε νά ἀντιδρά-
90 σει κανεῖς γιά τά ὅσα ὑποφέρατε ἐσεῖς, παρά νά ἀπολογηθεῖ τώρα
91 γιά τά ὅσα αὐτοί ἔχουν πράξει. Ὑποστηρίζουν βέβαια ὅτι ὁ Ἐρατο-
92 σθένης εἶναι ὁ λιγότερο ὑπεύθυνος γιά τά ἐγκλήματα τῶν Τριάντα,
93 καί γι' αὐτό τό λόγο ἔχουν τήν ἀξίωση νά ἀθωωθεῖ. Γιά τό ὅτι ὅμως
94 σᾶς ἔβλαψε περισσότερο ἀπ' ὅσο οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες, γι' αὐτό
95 δέ νομίζουν ὅτι πρέπει νά ἐξοντωθεῖ; Εἶναι χρέος σας νά δηλώσετε
96 ποιά εἶναι ἡ ἄποψή σας γι' αὐτά τά θέματα. Ἄν τόν καταδικάσετε,
97 θά διαπιστώσουν ὅλοι ὅτι ἐξακολουθεῖτε νά εἶστε ἀγανακτισμένοι
98 μέ τίς πράξεις τους· ἄν τόν ἀθωώσετε, θά πιστέψουν ὅλοι ὅτι ἐπι-
99 διώκετε τοὺς ἴδιους στόχους μ' αὐτούς, καί τότε δέ θά ἔχετε τό δι-
100 καίωμα νά ἰσχυριστεῖτε ὅτι ἐκτελοῦσατε ἐντολές τῶν Τριάντα. Γιατί
101 τώρα κανεῖς δέ σᾶς ἀναγκάζει νά ψηφίσετε ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ἔχετε ἀ-
102 ποφασίσει. Σᾶς συμβουλεύω λοιπόν νά μή καταδικάσετε τόν ἴδιο
103 τόν ἑαυτό σας ἀθωώνοντας αὐτούς ἐδῶ. Καί μή φαντάζεστε ὅτι ἡ
104 ψήφος σας θά μείνει κρυφή, ἀφοῦ θά ἀνακοινώσετε στήν πόλη τήν
105 ἀπόφασή σας.

γ. Ὑπομνήσεις
στῆς δύο μερίδες
τῶν πολιτῶν

92 Θέλω νά κατεβῶ ἀπό τό βῆμα, ἀφοῦ πρῶτα θυμίσω μερικά στίς
93 δύο μερίδες τῶν πολιτῶν, καί στή μερίδα τῆς πόλης καί στή μερίδα
94 τοῦ Πειραιᾶ, ἔτσι ὥστε νά ψηφίσετε ὅλοι ἔχοντας γιά κριτήρια αὐτά
95 πού ὑποφέρατε ἐξαιτίας τους. Πρῶτα πρῶτα, ὅσοι μείνατε στήν
96 πόλη, συλλογιστεῖτε ὅτι αὐτοί ἀσκοῦσαν πάνω σας μιά τόσο σκλη-
97 ρή ἐξουσία, ὥστε ἦσαν ἀναγκασμένοι νά διεξάγετε μέ τοὺς ἀδελ-
98 φούς καί τοὺς γιούς καί τοὺς συμπολίτες σας ἓνα τέτοιο πόλεμο,
99 ὅπου, μολοντί ἔχετε ἠττηθεῖ, βρῖσκεστε στήν ἴδια μοῖρα μέ τοὺς νι-
100 κητές, ἐνῶ, ἄν νικούσατε, θά γινόσασταν δοῦλοι τῶν Τριάντα⁷³.
101 Αὐτοί, μέ τίς πολιτικές τους ἀθαιρέσεις, μεγάλωσαν τίς ἰδιωτικές
102 τους περιουσίες, ἐνῶ ἐσεῖς, μέ τόν ἐμφύλιο πόλεμο, τίς ἔχετε ἐλατ-

τώσει. Γιατί, φυσικά, δέ θεωρούσαν απαραίτητο νά συμμετέχετε στά διάφορα κέρδη, ἐνῶ σᾶς ἀνάγκαζαν νά συμερίζετε τίς εὐθύνες πού τούς καταλόγιζαν. Καί ἔφτασαν σέ τέτοιο βαθμό κυνισμού, ὥστε δέν κέρδιζαν τήν ἀφοσίωσή σας μοιράζοντάς σας ἀπό τά ἀγαθά τους, ἀλλά πίστευαν ὅτι ἀποχτοῦσαν τήν εὐνοιά σας μεταδίδοντάς σας τά αἴσχη τους. Γιά ὅλα αὐτά, τώρα πού ἔχετε ἀποχτήσει ξανά τό θάρρος σας, ὅσο σᾶς εἶναι δυνατό, ζητήστε τήν τιμωρία τους καί γιά δική σας χάρη καί γιά χάρη τῆς μερίδας τοῦ Πειραιᾶ. Σκεφτεῖτε ὅτι τότε σᾶς ἐξουσίαζαν αὐτοί οἱ πανάθλιοι ἄνθρωποι· σκεφτεῖτε ὅτι τώρα ἀσκεῖτε τά πολιτικά σας δικαιώματα μαζί μέ ἄριστους συμπολίτες, ὅτι πολεμᾶτε μόνο μέ τούς ἐχθρούς τῆς πατρίδας σας καί ἀσχολεῖστε μέ τά προβλήματα τῆς πόλης. Καί θυμηθεῖτε τούς ξένους μισθοφόρους, πού αὐτοί εἶχαν ἐγκαταστήσει στήν ἀκρόπολη, γιά νά περιφρουροῦν τή δική τους ἐξουσία καί τή δική σας δουλεία. Σ' ἐσᾶς, μολονότι πολλά ὑπάρχουν ἀκόμα νά πῶ, μόνο αὐτά ἀναφέρω.

Ὅσοι πάλι καταβήκατε στόν Πειραιά, θυμηθεῖτε πρῶτα πρῶτα τήν ὑπόθεση τῶν ὄπλων: ἐνῶ εἶχατε πάρει μέρος σέ πολλές μάχες σέ ξένους τόπους, τά ὄπλα σᾶς τά στέρησαν ὄχι ἐθνικοί σας ἐχθροί, ἀλλά αὐτοί ἐδῶ, καί μάλιστα σέ περίοδο εἰρήνης· ὕστερα σᾶς κήρυξαν ἐκπτώτους ἀπό τήν πόλη πού σᾶς εἶχαν παραδώσει οἱ πρόγονοί σας, καί ὅσο ζούσατε στήν ἐξορία, αὐτοί ζητοῦσαν τήν ἐκδοσή σας ἀπό διάφορες πόλεις. Γιά ὅλα αὐτά πρέπει νά αισθανθεῖτε τόση ὀργή, ὄση καί τόν καιρό τῆς ἐξορίας σας, καί νά θυμηθεῖτε καί ὅσα ἄλλα δεινά ὑποφέρατε ἀπό αὐτούς: ἄλλους ἔσερναν ἀπό τήν ἀγορά καί ἄλλους ἀπό τόπους λατρείας, καί τούς σκότωναν· ἄλλους ἄρπαξαν βία ἀπό τά παιδιά, τούς γονεῖς καί τίς γυναῖκες τους, τούς ἀνάγκαζαν νά αὐτοκτονήσουν καί δέν ἔδιναν κἄν ἄδεια νά θαφτοῦν μέ τά καθιερωμένα ἔθιμα, πιστεύοντας ὅτι ἡ δική τους ἐξουσία θά ἦταν μονιμότερη ἀπό τήν τιμωρία τῶν θεῶν. Καί ὅσοι ξεφύγατε τό θάνατο, ἔχοντας περάσει πολλούς κινδύνους, ἔχοντας περιπλανηθεῖ σέ πολλές πόλεις καί ἀντιμετωπίζοντας ἀπό παντοῦ τήν ἄρνηση, χωρίς νά ἔχετε κἄν τά ἀπαραίτητα γιά νά ζήσετε, ἄλλοι ἀπό σᾶς ἔχοντας ἀφήσει τά παιδιά σας σέ πατρίδα τώρα ἐχθρική, ἄλλοι σέ ξένους τόπους, ἔχοντας γύρω σας πολλούς ἀντιπάλους, ἦρθατε τέλος στόν Πειραιά. Ὑστερα ἀπό πολλούς καί μεγάλους κινδύνους, μέ τή

γενναιότητά σας άλλους ἐλευθερώσατε καί άλλους φέρατε πίσω
98 στήν πατρίδα. Ἄν ὁμως ἀποτυχαίνατε καί ἀστοχούσατε στίς προ-
σπάθειές σας αὐτές, ἐσεῖς οἱ ἴδιοι θά παίρνατε πάλι τό δρόμο τῆς ἐ-
ξορίας, ἀπό φόβο μήπως ξαναπάθετε τά ὅσα εἶχατε ὑποφέρει πρῖν.
Καί τότε μέσα στήν ἀδικη ταλαιπωρία σας, ἔτσι πού φέρνονταν αὐ-
10 τοί, δέ θά σᾶς ὠφελοῦσαν οὔτε ἱερά οὔτε βωμοί, αὐτά πού προσφέ-
ρουν προστασία ἀκόμα καί στούς ἐνόχους. Καί ὅσο γιά τά παιδιά
29 σας, ὅσα ἔμεναν ἐδῶ, αὐτοί θά τά μεταχειρίζονταν ἐξευτελιστικά, ἐ-
νῶ ὅσα ἦταν στά ξένα, θά εἶχαν καταντήσει δούλοι, γιά νά ξεπλη-
ρώσουν ἀσήμαντα χρέη, ἀφοῦ δέ θά ἦταν κανεῖς νά τά συντρέξει.
99 Ὅστόσο, δέ θέλω ν' ἀπαριθμῶ τά ὅσα θά μπορούσαν νά συμ-
βοῦν, ἀφοῦ δέν μπορῶ κἀν νά ἐκθέσω τά ὅσα ἔχουν γίνει. Γιατί
αὐτό εἶναι δουλειά ὄχι ἐνός κατηγοροῦ οὔτε δύο, ἀλλά πολλῶν.
90 Πάντως, οὔτε τό ἐλάχιστο μῦριο ἀπό τό ζῆλο μου δέν ἔχει ἀδρανή-
σει, γιά νά ὑπερασπίσω τά ἱερά, πού αὐτοί ἤ πούλησαν ἤ λέρωσαν
20 μέ τήν ἐπαφή τους, τήν πόλη, πού αὐτοί σιγά σιγά ἐκμηδένιζαν,
τούς ναυστάθμους, πού αὐτοί κατάστρεψαν, τούς νεκρούς, πού ἐ-
σεῖς, ἀφοῦ δέν μπορέσατε νά προστατέψετε ὅσο ζοῦσαν, βοηθήστε
100 τους τουλάχιστο τώρα πού ἔχουν πεθάνει. Φαντάζομαι ὅτι μᾶς ἀ-
κοῦνε αὐτή τή στιγμή καί ὅτι θά σᾶς παρακολουθοῦν νά ρίχνετε τήν
ψῆφο σας, πιστεύοντας καί αὐτοί ὅτι, ὅσοι τυχόν ἀπό σᾶς ἀθώωσετε
τούς ἐνόχους, θά ἔχετε καταδικάσει σέ θάνατο αὐτούς τούς ἴδιους,
20 ἐνῶ ὅσοι θά τιμωρήσουν τούς ἐνόχους, θά πάρουν ἐκδίκηση γι' αὐ-
τούς.

Θά σταματήσω τήν κατηγορία μου. Ἄκουσατε· εἶδατε· πάθατε·
τόν κρατᾶτε· κρίνετέ τον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όπως θά φανεί καί στή συνέχεια τοῦ λόγου, ὁ Λυσίας δέν ξεχωρίζει καθόλου τόν Ἐρατοσθένη ἀπό τήν υπόλοιπη ὁμάδα τῶν Τριάντα. Σ' αὐτό ἄλλωστε, ὅπως εἶπαμε, στηρίζει τίς ἐλπίδες του νά πείσει τοὺς δικαστές νά τόν καταδικάσουν. Ἐτσι, σέ ὄλη τή διάρκεια τοῦ λόγου του περνάει ἀπό τόν ἐνικό στόν πληθυντικό καί ἀντίστροφα, σάν νά κάθονταν στό ἐδώλιο τοῦ κατηγορούμενου ὄλοι οἱ Τριάντα.

2. Ἡ διάρκεια ἑνός λόγου στό δικαστήριο ἦταν ὀρισμένη. Κανονικά ἔδιναν καί στοὺς δύο ἀντιδίκους τόν ἴδιο χρόνο, ἀνάλογα μέ τή σοβαρότητα τῆς ὑπόθεσης πού ἐκδικαζόταν. Εἶχαν μάλιστα καί ἓνα εἶδος χρονομέτρου, γιά νά κανονίζουν τή χρονική διάρκεια τοῦ κάθε λόγου. Ἦταν ἓνα ἀγγεῖο, μέ μιά τρύπα στό κάτω μέρος, γιά νά στάζει σιγά σιγά τό νερό πού ἔβαζαν, ἀνάλογα μέ τήν προκαθορισμένη διάρκεια. Ὁ λόγος διακοῦσε, ὡσότου ἀδειάσει τό ἀγγεῖο, πού λεγόταν *κλεψύδρα*, ἐπειδή λειτουργοῦσε σάν νά «ἔκλεβε» τό περιεχόμενό του (*κλέπτω - ὕδωρ*).

3. Σέ μιά συνηθισμένη δίκη ὁ κατηγορός, πού ἔχει πρῶτος τό λόγο, ἐκθέτει τά καθέκαστα τῆς διαφορᾶς του μέ τόν κατηγορούμενο, καί κατόπι οἱ δικαστές περιμένουν ἀπό αὐτόν νά ἀπολογηθεῖ. Ἀντίθετα, στήν ἀσυνήθιστη αὐτή δίκη, ἡ διαδικασία φαίνεται νά ἔχει ἀντιστραφεῖ: ὁ κατηγορός, μαζί μέ τοὺς δικαστές, πρέπει νά ρωτήσῃ τόν κατηγορούμενο, γιά νά μάθει ποιοί λόγοι τόν ὀδήγησαν στό νά βλάψῃ ὄχι ἀπλῶς ἓνα ἄλλο ἄτομο ἀλλά ὀλόκληρη τήν πόλη, τό σύνολο δηλαδή τῶν τίμιων πολιτῶν.

4. Όπως εἶπαμε καί στήν Εἰσαγωγή, ἡ δίκη τοῦ Ἐρατοσθένη, μολοντί δέν εἶχε γιά τό Λυσία τό ἐπιδικώμενο ἀποτέλεσμα, σήμανε γιά τό ρήτορα τήν ἀρχή μιᾶς καινούριας σταδιοδρομίας. Ὁ Λυσίας πρέπει νά ἦταν τότε περίπου 40 χρονῶν.

5. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ δίκη γίνεται σχεδόν ἀμέσως μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας στήν Ἀθήνα, καταλαβαίνουμε γιὰτί ὁ Λυσίας ἀναφέρει τήν προσωπική σχέση τοῦ πατέρα

του μέ τον Περικλή, πού ήταν γιά τούς περισσότερους Ἀθηναίους ἢ μεγαλύτερη μορφή δημοκρατικοῦ ἡγέτη, ἀκόμα καί 25 χρόνια μετὰ τό θάνατό του.

6. Πραγματικά, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἱστορικός Ξενοφώντας, οἱ Τριάντα, μόλις πῆραν τήν ἐξουσία, προχώρησαν σέ ὀρισμένες ἐκκαθαρίσεις – ἐκτελέσεις καί ἐξορίες – πολλῶν ἐπικίνδυνων στοιχείων τῆς πόλης. Τό μέτρο αὐτό, πού ήταν φυσικά πολύ εὐκολο γιά τούς τυράννους, ἐξυπηρετοῦσε δύο σκοπούς: α) νά δημιουργήσει τήν ἐντύπωση στούς πολίτες ὅτι οἱ κυβερνητές τους εἶχαν πρόθεση νά ἐξυγιάνουν τήν πόλη· β) ν’ ἀπομακρύνει ἀνθρώπους πού θά ήταν ἐπικίνδυνοι καί γιά τούς ἴδιους τούς Τριάντα.

7. Ήταν δύο ἀπό τούς Τριάντα.

8. Ὅπως φαίνεται καί πιό κάτω, ἕνα μέρος τῆς «τιμωρίας» τῶν εὐκατάστατων μετοίκων ήταν νά τούς παίρνουν τίς περιουσίες τους. Αὐτός ὅμως ήταν ὁ κύριος στόχος τῆς ἐνέργειας τῶν Τριάντα καί ὄχι, ὅπως θά πίστευαν πολλοί, τά δημοκρατικά τους φρονήματα. Αὐτά ἀποτελοῦσαν τό πρόσχημα γιά τίς συλλήψεις καί τίς ἐκτελέσεις.

9. Ήταν αὐτοί πού δούλευαν στό ἐργαστήριο τῆς ἀσπιδοποιίας. Στήν ἀρχαιότητα οἱ δούλοι ἀπασχολοῦνταν σέ πολλές ἀπό τίς δουλειές πού σήμερα ἐκτελοῦν ἀνειδίκευτοι ἐργάτες, τεχνίτες, ἀκόμα καί ὑπάλληλοι. Αὐτό ἴσχυε καί γιά τίς ἰδιωτικές ἀλλά καί γιά τίς κρατικές ἐπιχειρήσεις, ὅπως ήταν λ.χ. τά μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου, δόπου τό κράτος ἀπασχολοῦσε χιλιάδες δούλους νοικιασμένους ἀπό ἰδιῶτες.

10. Τό τάλαντο ήταν, γιά πολλές πόλεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ἢ μεγαλύτερη μονάδα βάρους· ζύγιζε περίπου 25 κιλά. Τό τάλαντο ὅμως μποροῦσε νά σημαίνει καί ἕνα ὀρισμένο, συνήθως μεγάλο, ἀριθμό νομισμάτων. Συγκεκριμένα, στήν Ἀθήνα ἕνα τάλαντο ήταν 6.000 ἀσημένιες ἀττικές δραχμές. Γιά νά βροῦμε κάποια ἀντιστοιχία μέ τίς σημερινές ἀξίες, πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι λ.χ. μισή δραχμή (ἢ τρεῖς ὀβολοί) ήταν, στά χρόνια τοῦ Λυσία, ἕνα ἀρκετά συνηθισμένο ἡμερομίσθιο γιά ἕναν ἀνειδίκευτο ἐργάτη ἢ ἡ ἡμερήσια ἀποζημίωση πού δινόταν σέ ὄσους πολίτες

είχαν αναλάβει μιά κρατική ύπηρεσία (δικαστές, ἄς ποῦμε). Πρέπει, ἐπομένως, νά ὑπολογίζουμε ὅτι μιά δραχμή, δηλ. τὸ $\frac{1}{6.000}$ τοῦ τάλαντου, θά ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἓνα ποσό πολὺ πάνω ἀπὸ τὸ σημερινὸ πεντακοσάρικο.

11. Τὸ κύριο δωμάτιο ἐνὸς σπιτιοῦ ἀνῆκε, κατὰ κανόνα, στὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας. Βρισκόταν συνήθως δίπλα στὴν τραπεζαρία καὶ τὸ θεωροῦσαν τὸ πιὸ σίγουρο μέρος γιὰ τὴ φύλαξη πολυτιμῶν πραγμάτων.

12. Ὁ κυζικηνὸς ἦταν ἓνα μεγάλο νόμισμα ἀπὸ ἠλεκτρο (μεῖγμα χρυσοῦ καὶ ἀσημιοῦ) τῆς Κυζίκου, μιᾶς ἀξιόλογης ἑλληνικῆς ἀποικίας στὰ παράλια τῆς Προποντίδας. Ἐνας κυζικηνὸς ἰσοδυναμοῦσε μὲ 24 περίπου ἀττικές δραχμές.

13. Ὁ δαρεικὸς ἦταν περσικὸ νόμισμα χρυσοῦ, πού κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορά στὰ χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Δαρείου Α' καὶ ἰσοδυναμοῦσε μὲ 20 περίπου ἀττικές δραχμές.

14. Αὐτοὶ ἦταν ἄλλοι δύο ἀπὸ τοὺς Τριάντα. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνουμε ὅτι εἶχαν χωριστεῖ σὲ ομάδες τριῶν ἀτόμων, γιὰ νά ἀσχοληθεῖ ἢ καθεμίᾳ μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δέκα μετοίκους. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Λυσία, ἢ κάθε ομάδα εἶχε μαζί της καὶ διάφορους βοηθοὺς, δούλους γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀντικειμένων κλπ.

15. Φαίνεται ὅτι αὐτὸς ὁ γνωστὸς τοῦ Λυσία εἶχε κάποιες σχέσεις μὲ τοὺς Τριάντα. Δὲν πρέπει νά ἦταν μέτοικος.

16. Τὸ σπίτι τοῦ Δάμνιππου πρέπει νά ἦταν ἀπὸ τὰ εὐρύχωρα τῆς Ἀθήνας. Δὲν εἶναι ὁμως εὐκόλο νά ἀναπαραστήσουμε τὸ σχέδιό του στὶς λεπτομέρειες. Ἡ πόρτα τῆς αὐλῆς (*αὐλειος θύρα*) ἦταν ἢ κύρια εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ· ὀδηγοῦσε δηλαδή ἀπὸ τὸ δρόμο σὲ μιά αὐλή, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπῆρχαν συνήθως τὰ δωμάτια τῶν ἀντρῶν. Στὰ μεγαλύτερα σπίτια ὑπῆρχε καὶ μιά δευτέρη αὐλή πίσω ἀπὸ τὴν πρώτη, καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν ἦταν συγκεντρωμένα τὰ δωμάτια τῶν γυναικῶν καὶ μερικοὶ βοηθητικοὶ χώροι. Πολλὰ σπίτια εἶχαν πίσω κῆπο μὲ μιά δευτερεύουσα πόρτα, πού συνήθως ἐβγαζε σ' ἓναν ἄλλο δρόμο. Δὲν εἶναι βέβαιο γιὰ ποιὲς ἀκριβῶς πόρτες μιλάει

ὁ Λυσίας· δύο πρέπει νά ἦταν ὁπωσδήποτε ἐκείνη πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ τή μιά ἀλλή στήν ἄλλη (*μέταυλος θύρα*) καί ἐκείνη πού ἔβγαζε στόν πίσω δρόμο.

17. Φαίνεται ὅτι καί τό σπίτι τοῦ Ἀρχέναου, ὅπως καί τοῦ Λυσία, βρισκόταν κοντύτερα στόν Πειραιά παρά στήν Ἀθήνα.

18. Τό κώνειο εἶναι ἓνα δηλητηριῶδες φυτό – σήμερα γνωστό στό λαό μέ διάφορα ὀνόματα – ἀπό τό ὁποῖο παρασκευάζαν στήν ἀρχαιότητα τό ὁμώνυμο δηλητήριο. Τό χρησιμοποιοῦσαν συχνά σέ περιπτώσεις θανατικῆς ἐκτέλεσης – ἦταν, θά λέγαμε, ὁ πιό ἀποτελεσματικός καί ἀνώδυνος τρόπος. Τό κώνειο συνδέθηκε στά μεταγενέστερα χρόνια κυρίως μέ τή θανατική ἐκτέλεση τοῦ φιλοσόφου Σωκράτη.

19. Ὅπως καί σήμερα, πρὶν θάψουν τό νεκρό, ἀφοῦ φρόντιζαν τό σῶμα του γιά τήν ταφή, τόν ἄφηναν μέσα στό φέρετρο σ' ἓνα κεντρικό μέρος τοῦ σπιτιοῦ γιά μιά τουλάχιστο μέρα. Σ' αὐτό τό χρονικό διάστημα συγγενεῖς καί φίλοι τόν θρηνοῦσαν καί τόν τιμοῦσαν μέ διάφορα δῶρα. Αὐτό λεγόταν *πρόθεση* τοῦ νεκροῦ. Κατόπι μέ πομπή τόν μετέφεραν στό μέρος τῆς ταφῆς.

20. Τοῦς παράδωσαν δηλαδή στό κράτος, πούμποροῦσε νά τοῦς διαθέσει ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του: νά τοῦς χρησιμοποιήσει γιά διάφορες δημόσιες βαριές δουλειές ἢ καί νά τοῦς πουλήσει.

21. Στό σημεῖο αὐτό τό ἀρχαῖο κείμενο παρουσιάζει κάποια ἀσάφεια. Ὅπως εἶναι διατυπωμένο, μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μέ τρεῖς διαφορετικούς τρόπους: α) κάτι σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, ὅταν πρωτοῆρθε (νύφη) στό σπίτι μας, ὁ Μηλόβιος... β) κάτι σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, μόλις ἐκείνη μπῆκε στό σπίτι, ὁ Μηλόβιος... γ) ἡ ἀπόδοση πού δίνεται ἐδῶ φαίνεται ἡ πιθανότερη καί γιά ἄλλους λόγους καί, κυρίως, ἐπειδή δίνει ἓνα χτυπητό παράδειγμα τῆς ἀπληστίας τοῦ Μηλόβιου: ἀμέσως μόλις μπῆκε στό σπίτι, ἄρπαξε ὁ,τι τοῦ τράβηξε τήν προσοχή.

22. Ἐνα μέρος ἀπό ὀρισμένες δημόσιες δαπάνες τίς ἀναλάμβαναν κάθε χρόνο διάφοροι εὐκατάστατοι πολῖτες ἢ μέτοικοι. Αὐτέσ οἱ ὑποχρεώσεις ὀνομάζονταν *λειτουργίες*. Μιά ἀπό αὐτέσ ἦταν ἡ χο-

ρηγία, πού σήμαινε τήν καταβολή τῶν ἐξόδων γιά μιὰ θεατρική παράσταση ἢ μιὰ ἄλλη μουσική ἐκδήλωση, πού χρειαζόταν μιὰ ομάδα ἐκτελεστῶν, ἓνα χορό δηλαδή.

23. Οἱ ἔκτακτες προσφορές ἦταν ἓνα εἶδος φόρου, πού βάραινε μόνο τούς εὐκατάστατους Ἀθηναίους, ἰδιαίτερα σέ περιόδους μέ ἀϋξημένες οἰκονομικές ἀνάγκες, ὅπως λ.χ. στή διάρκεια ἐνός πολέμου.

24. Ἡ στέρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων (ὅπως ἦταν λ.χ. ἡ συμμετοχή σέ δημόσιες ψηφοφορίες, ἡ ἐκλογή γιά διάφορες κρατικές θέσεις κλπ.) ἀποτελοῦσε, ὅπως καί σήμερα, μιὰ ἀυστηρότατη ποινή, πού ἐπιβαλλόταν ἀπό τά δικαστήρια γιά βαριά πολιτικά ἀδικήματα. Φυσικά, στήν περίοδο τῶν Τριάντα γινόταν κατάχρηση αὐτῆς τῆς ποινῆς, γιά νά ἐξουδετερωθοῦν ἄνθρωποι μέ ἐπιρροή στό λαό. Κατά κανόνα, ὅσοι ἔχαναν τά πολιτικά τους δικαιώματα ἐξορίζονταν.

25. Ἀφοῦ δήμευαν τίς περιουσίες τῶν γονέων τους, στεροῦσαν ἀπό τίς ὑποψήφιες νύφες τήν προίκα, πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τό γάμο τους.

26. Ἄν δηλαδή ἔλεγαν ἀλήθεια καί ἡ συμπεριφορά τους ἦταν ἄπονη, τότε δέ θά εἶχαν σκοτώσει τόν Πολέμαρχο.

27. Στήν παρακάτω παράγραφο μέσα στό κείμενο τοῦ λόγου ἔχουν προστεθεῖ καί οἱ ἀπαντήσεις πού ἔδωσε ὁ Ἐρατοσθένης, ὅταν τοῦ ὑπέβαλε τίς ἐρωτήσεις ὁ Λυσίας, τήν ὥρα τῆς δίκης.

28. Καί ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ λόγου, ὁ Λυσίας μέ τέτοιες ἐκφράσεις ἐννοεῖ ὄχι μόνο τούς δικαστές, ἀλλά καί τούς ὑπόλοιπους Ἀθηναίους πού παρακολουθοῦσαν τή δίκη, ἐκπροσωπώντας, κατά κάποιο τρόπο, τό λαό τῆς πόλης.

29. Ἡ ἀπόφαση πού εἶχαν πάρει οἱ Τριάντα ἔλεγε νά κάνουν ἔφοδο στά σπίτια τῶν μετοίκων καί ἐκεῖ νά τους συλλαμβάνουν. Ἐπομένως, ὁ Ἐρατοσθένης δέ θά παράβαινε τήν ἀπόφαση αὐτή, ἄν ἔλεγε ὅτι δέ βρῆκε τόν Πολέμαρχο.

30. Θά διαπιστώσουν δηλαδή ὅτι, ὅποια καί νά εἶναι τά ἐγκλήματά τους, δέν πρόκειται νά τιμωρηθοῦν. Θά ἔχουν, ἐπομένως, τήν ἴ-

δια ἐλευθερία καί τά ἴδια δικαιώματα μέ τούς ἔντιμους συμπολίτες τους.

31. Πρόκειται γιά τίς πόλεις ἐκεῖνες, πού εἶχαν ἀποκαταστήσει πιά τίς σχέσεις τους μέ τήν Ἀθήνα καί ἀντιμετώπιζαν τούς ἐχθρούς της σάν νά ἦταν καί δικοί τους ἐχθροί. Πολλοί ἀπό τούς Τριάντα ζήτησαν ἄσυλο καί σέ ἄλλες πόλεις ἐκτός ἀπό τήν Ἐλευσίνα.

32. Ἀναφέρεται στή δίκη πού ἐγινε μετά τή ναυμαχία τῶν Ἀργινοῦσῶν. Ὁ Ξενοφώντας μᾶς βεβαιώνει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι μετανοίωσαν πολύ γρήγορα γιά τή βιαστική τους ἀπόφαση, ἀλλά οἱ στρατηγοί εἶχαν στό μεταξύ ἐκτελεστεῖ. Γιά νά φέρνει ὁμοῦς αὐτό τό ἐπιχειρήμα ὁ Λυσίας, φαίνεται ὅτι μιά μεγάλη μερίδα τοῦ λαοῦ, κυρίως ὅσοι εἶχαν χάσει δικούς τους, πίστευε ὅτι ἡ καταδίκη δέν ἦταν ἄδικη.

33. Πρόκειται γιά τήν ἐπαίσχυντη ἤττα τῶν Ἀθηναίων στούς Αἰγός ποταμούς, ὅπου ὁ Λύσανδρος αἰφνιδίασε τούς ἀντιπάλους του. Ὑπῆρχαν βάσιμες ὑποψίες ὅτι γιά τήν ἀδυναμία τῶν Ἀθηναίων νά ἀντιμετωπίσουν τούς Σπαρτιάτες υπεύθυνοι ἦταν διάφοροι ὀλιγαρχικοί – ἀνάμεσά τους καί στρατηγοί –, πού συνεργάζονταν μέ τούς ἐχθρούς. Ἐνας ἀπό αὐτούς, ὁ Ἀδείμαντος, ἐγινε ἀργότερα ἕνας ἀπό τούς Τριάντα.

34. Αὐτό δέν εἶναι ρητορική ὑπερβολή. Μέ ἕνα νόμο τῶν Τριάντα, πού ὀριζε ὅτι, ὅσοι δέν συμπεριλαμβάνονταν στόν κατάλογο τῶν 3.000, μποροῦσαν νά συλλαμβάνονται καί νά τιμωροῦνται, ἀκόμα καί μέ θάνατο, χωρίς δίκη, ὁ ἀριθμός τῶν ἐξακριβωμένων θυμάτων φαίνεται ὅτι ξεπέρασε τό 1.500. Στό ἴδιο διάστημα οἱ Τριάντα δέν εἶχαν νά καυχηθοῦν γιά καμιά νίκη στό πεδίο τῆς μάχης.

35. Ἄν πραγματικά οἱ ὀλιγαρχικοί ἦταν κάπως υπεύθυνοι γιά τήν πανωλεθρία στούς Αἰγός ποταμούς, τότε ἦταν σάν νά εἶχαν παραδώσει αὐτοί στό Λύσανδρο τά 150 πλοῖα πού ἐπιασε. Ἐξάλλου, ὁ βαρύτερος ὄρος τῆς εἰρήνης μετά τό τέλος τοῦ πολέμου ἦταν νά παραδώσουν οἱ Ἀθηναῖοι στούς Σπαρτιάτες καί ὅλα τά ὑπόλοιπα πλοῖα τους ἐκτός ἀπό 12.

36. Ὁ Λυσίας ἐδῶ ἀναφέρεται σ' ἕνα συγκεκριμένο γεγονός, πού τό ξέρουμε ἀπό τόν Ξενοφῶντα: οἱ Τριάντα, σχεδόν μόλις πῆ-

ραν τήν ἐξουσία, ἔδωσαν ἐντολή νά συγκεντρωθοῦν ὄλοι οἱ πολίτες μέ τά ὄπλα τους σ' ἓνα ὀρισμένο μέρος· ἐκεῖ, μέ τή βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς, τοὺς τά πῆραν μέ δόλο, ἀφήνοντας μόνο τά ὄπλα τῶν 3.000 ἐμπιστων τους.

37. Ξέρουμε ὅτι ἡ κατεδάφιση τῶν τειχῶν ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς ὀρους εἰρήνης πού δέχτηκαν οἱ Ἀθηναῖοι, πρὶν ἀκόμα ἀπό τήν ἐμφάνιση τῶν Τριάντα. Ὁ Λυσίας θέλει ἐδῶ νά πεί ὅτι τοὺς ὀρους τοὺς εἶχαν διαπραγματευτεῖ οἱ «δικοί» τους (λ.χ. ὁ Θηραμένης ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιπροσωπείας) καί ὅτι τήν κατεδάφιση τήν εἶχαν προτείνει οἱ ἴδιοι.

38. Εἶναι γνωστό ὅτι γενικά τό ἀθηναϊκό στράτευμα, πού βρισκόταν ἐκείνη τήν περίοδο ἔξω ἀπό τήν Ἀττική, κράτησε στάση ἐχθρική στό πραξικόπημα τῶν 400. Μερικοὶ ὄμως, ὄπως λ.χ. ὁ Πείσανδρος, προσπάθησαν νά προκαλέσουν ἀνάλογες ἀλλαγές καί στό στρατό. Ὅταν διαπίστωσαν ὅτι αὐτό ἦταν δύσκολο, ἔφυγαν γιά τήν Ἀθήνα, ὄπου ἡ παρουσία τους θά ἦταν χρήσιμη.

39. Ἐννοεῖ ἀπό τό πραξικόπημα τῶν 400 (411) ὄς τήν πτώση τῆς Ἀθήνας (404).

40. Ἐννοεῖ τήν ἦττα στοὺς Αἰγὸς ποταμούς.

41. Φαίνεται ὅτι αὐτός ἦταν ὁ ἀριθμός τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν. Ἐκτός ἀπό αὐτό ὄμως, ὁ ἀριθμός ἔχει καί κάποια ἄλλη σημασία. Γενικά οἱ ὀλιγαρχικοὶ στήν Ἀθήνα ἐπιδίωκαν μιὰ ἀντιστοιχία μέ τήν πολιτεία τῆς Σπάρτης. Στήν ἐκεῖ ὀλιγαρχική κυβέρνηση, ἄς ποῦμε, ὑπῆρχαν 5 ἔφοροι. Ἀργότερα τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τόν ἀριθμό τῶν Τριάντα. Στή Σπάρτη τήν κύρια ἐξουσία ἀσκοῦσε μιὰ γερουσία μέ 28 μέλη μαζί μέ τοὺς 2 βασιλεῖς.

42. Κύριος σκοπός τῶν ἐφόρων ἦταν, ὄπως φαίνεται, νά συγκεντρώσουν καί νά ὀργανώσουν τοὺς ὀλιγαρχικοὺς ἐκείνους πού δέν ἀνῆκαν σέ ἐταιρεῖες. Πολλές ὄμως ἐλπίδες στήριζαν καί στή μερίδα τοῦ λαοῦ πού ἦταν δυσαρεστημένη μέ τή δημοκρατία.

43. Ὁ Κριτίας καταγόταν ἀπό παλιά ἀθηναϊκή οἰκογένεια καί ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς πῖο καλλιεργημένους Ἀθηναῖους τῆς ἐποχῆς του, γνωστός στοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους γιά τίς ἀκραῖες ἰδέες

του. Μαθητής τῶν σοφιστῶν καί τοῦ Σωκράτη, ἦταν καί ὁ ἴδιος ἀξιόλογος ποιητής· ἔγραψε μικρότερα ποιήματα, ἀλλά καί τραγωδίες. Στό ὀλιγαρχικό πραξικόπημα τοῦ 411 ἔπαιξε δευτερεύοντα ρόλο, ἀλλά μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας ἐξορίστηκε, ὅπως καί ἄλλοι ὁμοϊδεάτες του, στήν Θεσσαλία, ὅπου ὑποκίνησε διάφορες ἐπαναστάσεις. Στήν ὀλιγαρχία τῶν Τριάντα ἠγῆθηκε τῆς σκληρότερης μερίδας, πού γρήγορα συγκρούστηκε μέ τούς μετριοπαθεῖς τοῦ Θηραμένη. Σκοτώθηκε σέ μιά ἀπό τίς συγκρούσεις τῶν ὀλιγαρχικῶν μέ τούς δημοκρατικούς τοῦ Θρασύβουλου.

44. Αὐτούς πρέπει νά τούς ξεχωρίσουμε ἀπό τούς *φυλάρχους*, πού ἦταν οἱ ἐκπρόσωποι τῶν 10 φυλῶν.

45. Ἀναφέρεται κυρίως στήν ἔλλειψη τροφίμων, πού ἄρχισε νά μαστίζει τούς Ἀθηναίους καί προκάλεσε τελικά τό θάνατο χιλιάδων ἀτόμων.

46. Πιθανότατα ἀναφέρεται σέ δύο κατηγορίες ὄρκων: σ' ἐκείνους πού εἶχαν δώσει ὡς ἔφηβοι καί σ' ἐκείνους πού ἔδωσαν ἀργότερα ὡς μέλη ὀλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν.

47. Αὐτό ἀπευθύνεται στόν *κήρυκα*, ἓνα εἶδος ὑπαλλήλου ἢ κλητήρα, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, τῶν δικαστηρίων.

48. Καί σέ ὁμαλές πολιτικές περιόδους ἓνας πολίτης εἶχε δικαίωμα νά καταθέσει μπροστά στή βουλή ὀρισμένες πληροφορίες ἐναντίον ἄλλου συμπολίτη του. Ἄν αὐτές ἦταν σημαντικές, μπορούσαν νά ληφθοῦν ὀρισμένα ἔκτακτα μέτρα, λ.χ. νά συλληφθεῖ κάποιος καί νά δικαστεῖ. Φυσικά, τοῦ δινόταν πάντα τό δικαίωμα νά ἀπολογηθεῖ, πρὸνόμιο πού τώρα εἶχαν καταργήσει οἱ Τριάντα.

49. Δύο ἀπό τούς καταδότες, πού ἔδρασαν στήν περίοδο τῶν Τριάντα. Γιά τόν πρῶτο, πού μάς εἶναι γνωστός καί ἀπό ἄλλο λόγο τοῦ Λυσία, ξέρουμε ὅτι ἦταν τέτοια ἡ δράση του, πού δέν τόλμησε νά ξαναυρίσει στήν Ἀθήνα μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, μολονότι ἡ ἀμνηστία κάλυπτε τήν περίπτωσή του.

50. Ἐννοεῖ τούς «σκληρούς» τοῦ Κριτία καί τούς «μετριοπαθεῖς» τοῦ Θηραμένη.

51. Ἡ τρομοκρατική αὐτή ἐνέργεια ἐγινε μέ κύριο σκοπό νά ἐ-

ξασφαλίσουν οι Τριάντα ένα καταφύγιο σέ μία πόλη κοντά στην Ἀθήνα, όταν θά παρουσιαζόταν ανάγκη, ὅπως καί πραγματικά ἐγένε. Ἡ μεγάλη παρανομία στήν καταδίκη αὐτή ἦταν τό ὅτι ἡ ἀπόφαση δόθηκε μέ μία κοινή ψήφο γιά ὄλους ὅσοι εἶχαν συλληφθεῖ, ἐνῶ, σύμφωνα μέ ἕνα νόμο, ὁ κάθε κατηγορούμενος ἔπρεπε νά δικαστεῖ μόνος του, ἄσχετο ἂν κατηγοροῦνταν καί ἄλλοι μαζί του. Ἡ ἴδια παρανομία εἶχε γίνει καί στή δίκη τῶν στρατηγῶν μετά τή ναυμαχία στίς Ἀργινοῦσες.

52. Λάμπρες ἦταν ἕνας ἀπό τούς δήμους τῆς Ἀττικῆς. Ὁ Λυσίας ἐδῶ δίνει καί τήν καταγωγή, ἴσως ἐπειδή δέν ἤθελε νά γίνει σύγχυση μέ κάποιον ἄλλο, πού εἶχε τό ἴδιο ὄνομα.

53. Μαζί μέ τόν Κριτία ἦταν ὁ ἀρχηγός τῆς σκληρῆς μερίδας τῶν Τριάντα.

54. Πολλές ἀπό τίς ἐνέργειές του τίς δικαιολογοῦσε μέ τό πρόσημα ὅτι γίνονταν γιά χάρη τῆς συμφιλίωσης καί τῆς εἰρήνης. Ἔτσι λ.χ. ἡ ἐκδίωξη τῶν Τριάντα ἀπό τήν Ἀθήνα ἐγενε φαινομενικά ἐπειδή τό ἤθελαν οἱ δημοκρατικοί τοῦ Πειραιᾶ· στήν πραγματικότητα ὅμως μία φιλόδοξη μερίδα ὀλιγαρχικῶν ἤθελε νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό μερικούς δυνατούς.

55. Ἡ Θῆβα ἦταν μία ἀπό τίς μεγάλες πόλεις πού κατά καιροῦς διεκδικοῦσε, ὅπως ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη, τά πρωτεῖα στήν Ἑλλάδα· γι' αὐτό καί συγκρούστηκε καί μέ τίς δύο. Στή συγκεκριμένη περίπτωση ὁ Φεῖδωνας ἐπλασε ἕνα ἐπιχείρημα, ἐπειδή οἱ ἐξόριστοι δημοκρατικοί, πρὶν καταλάβουν τό φρούριο τῆς Φυλῆς, εἶχαν συγκεντρωθεῖ στή Θῆβα, ὅπου ἐγιναν δεκτοί μέ θερμή διάθεση.

56. Εἶναι γνωστή ἡ δεισιδαιμονία τῶν Λακεδαιμονίων, πού ἀρνοῦνταν νά ἐπιχειρήσουν ὅτιδῆποτε, ἂν δέν ἦταν ἐντελῶς τακτοποιημένοι ἀπό θρησκευτική ἄποψη. Τό ἐμπόδιο θά μπορούσε νά εἶναι ἡ προετοιμασία κάποιας γιορτῆς ἢ τά κακά σημάδια κάποιας δημόσιας θυσίας.

57. Τούς διοικητές τῶν στρατευμάτων τους, πού ἔδρευαν σέ ξένες πόλεις, οἱ Λακεδαιμόνιοι τούς ἔλεγαν *ἀρμοστές*. Αὐτοί δέν περιορίζονταν μόνο στά στρατιωτικά τους καθήκοντα, ἀλλά ἐπηρέαζαν καί τή γενικότερη πολιτική κατάσταση τῆς πόλης.

58. Πρίν από τόν Περικλή, ὁ Θεμιστοκλῆς ἦταν ἡ δυναμικότερη φυσιογνωμία τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ἐκείνος ἀπὸ τῆς μεγαλύτερης ὑπηρεσίας ποῦ πρόσφερε στήν πατρίδα του ἦταν ἡ ἐνίσχυση τοῦ στόλου καί ἡ ἀποτελεσματικὴ ὀχύρωση τῆς πόλης μέ ἓνα τεῖχος, ποῦ ἄρχιζε ἀπὸ τὸν Πειραιά. Φυσικά, ὁ Λυσίας χρησιμοποιοῦν τὸ συσχετισμὸ Θεμιστοκλῆ-Θηραμένη, γιὰ νὰ εἰρωνευτεῖ τὸν Ἐρατοσθένη. Οἱ δύο ἄντρες ἦταν σὲ ὄλα ἀντίθετοι στήν ὑπόθεση τῶν τευχῶν: ὁ ἕνας τὰ οἰκοδόμησε ἐξαπατώντας τοὺς Λακεδαιμόνιους, ὁ ἄλλος τὰ κατεδάφισε ἐξαπατώντας τοὺς συμπολίτες του.

59. Ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Κριτία καί ἓνας ἀπὸ τῆ βουλή τῶν 400.

60. Ἀνῆκε καί αὐτός, μαζί μέ τὸ Θηραμένη, στήν ομάδα τῶν μετριοπαθῶν καί ἐπαιξε ρόλο στήν κατάλυση τοῦ πολιτεύματος τῶν 400. Ἦταν στρατηγὸς στὴ ναυμαχία τῶν Ἀργινοῦσῶν καί, μετὰ τῆ γνωστῆ δίκη, ἐκτελέστηκε μαζί μέ τοὺς ἄλλους πέντε.

61. Ὁ Ἄντιφώντας ἦταν μιά ἀπὸ τῆς πῶ ἀνιγματοειδῆς φυσιογνωμίας τοῦ τέλους τοῦ 5. αἰῶνα. Ἦταν περίφημος ρήτορας καί νομομαθῆς, ἓνας ἀπὸ τοὺς τυπικοὺς ἐκπροσώπους τῶν σοφιστῶν καί μεγάλος ὑποστηρικτῆς τῆς ὀλιγαρχίας στὴ σκληρότερη μορφή της. Τὸν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα ὁ ἱστορικός Θουκυδίδης. Ἦταν ὁ «ἰθὺνων νοῦς» στοῦ πραξικόπημα τῶν 400. Μᾶς σώζονται ὀρισμένοι ρητορικοὶ λόγοι του. Μερικοὶ μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ρητορικές ἀσκῆσεις, ποῦ δείχνουν πῶς πάνω στοῦ ἴδιου θέματος μποροῦν νὰ παρουσιαστοῦν ἀντίθετες ἀπόψεις, χωρὶς ἀναγκαστικά μόνο ἢ μιά νὰ εἶναι σωστή. Αὐτό, ὅπως εἶπαμε καί στήν Εἰσαγωγή, ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά διδάγματα τῶν σοφιστῶν.

62. Συνεργάτης τοῦ Ἄντιφόντα. Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶχε πάρει μέρος σὲ μιά εἰρηνευτικὴ ἀποστολὴ στὴ Σπάρτη.

63. Ἐδῶ, ὅπως καί σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ λόγου του, ὁ Λυσίας θέλει ὀλοφάνερα νὰ δώσει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀπευθύνεται σ' ὀλόκληρο τὸ λαὸ τῆς Ἀθήνας. Εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο, ὅπως δταν προσπαθεῖ νὰ πείσει τοὺς δικαστῆς νὰ βλέπουν στοῦ πρόσωπο τοῦ Ἐρατοσθένη ὀλόκληρη τὴν ομάδα τῶν Τριάντα.

64. Ἡ βουλή τοῦ Ἄρειου Πάγου δὲν περιοριζόταν μόνο στὶς δι-

καστικές της άρμοδιότητες. Πολύ συχνά έπηρεάζε τήν πολιτική κατάσταση – ήταν συνήθως ένα πολύ συντηρητικό σώμα – και ιδιαίτερα σέ έκτακτες περιστάσεις.

65. Οί Σπαρτιάτες είχαν συμφωνήσει μέ τούς αντιπροσώπους τών Ἀθηναίων μιά όρισμένη προθεσμία, γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ σύναψη τῆς εἰρήνης. Φυσικά, οἱ ὄροι τῆς ἔπρεπε νά συζητηθοῦν καί νά ἀποφασιστοῦν στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου. Ὁ Θηραμένης ὁμως κατόρθωσε μέ διάφορα τεχνάσματα νά ἀναβάλλεται συνεχῶς ἡ συγκέντρωση τοῦ λαοῦ, ὥσπου ἦταν πιά ἀργά γιά ὅποιαδήποτε συζήτηση.

66. Ἀθηναῖοι ὀλιγαρχικοί, στενοί συνεργάτες τοῦ Λύσανδρου.

67. Στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου εἶχε δικαίωμα νά μιλήσει ὁ κάθε πολίτης. Ὑπῆρχαν ὁμως πολλοί Ἀθηναῖοι, πού ἀσχολοῦνταν εἰδικότερα μέ τά θέματα τῆς πόλης καί, καθῶς ἦταν προικισμένοι μέ τό χάρισμα τοῦ λόγου, πήγαιναν στίς συγκεντρώσεις τοῦ λαοῦ ἔχοντας πρῶτα μελετήσει καλά τά θέματα πού ἦταν νά συζητηθοῦν καί ἔχοντας προετοιμάσει λόγους, γιά νά ὑποστηρίξουν τή μιά ἢ τήν ἄλλη ἄποψη. Αὐτοί λέγονταν συχνά *ρήτορες*. Σήμερα θά τούς λέγαμε «πολιτικούς».

68. Ὀλιγαρχικός, πού ἔγινε ὕστερα ἕνας ἀπό τούς Τριάντα.

69. Οἱ Ἀθηναῖοι, μόλις ἔκλεισε ἡ εἰρήνη, ὑποσχέθηκαν νά καταδαφίσουν τά τεῖχη μέσα σέ μιά όρισμένη προθεσμία. Ἡ παράβαση, πού ἀναφέρεται ἐδῶ, εἶναι ὅτι ἡ προθεσμία δέν τηρήθηκε.

70. Ὁ Ξενοφώντας στά «Ἑλληνικά» του μάς σώζει τήν ἀπολογία τοῦ Θηραμένη στίς κατηγορίες τοῦ Κριτία. Ἐκεῖ ὁμως δέ γίνεται λόγος γιά τό θέμα πού θίγει ἐδῶ ὁ Λυσίας.

71. Ἐννοεῖ τή δημοκρατία καί τήν ὀλιγαρχία.

72. Ὑποσχόταν ὅτι θά ἀποκαταστήσει τήν τάξη στήν πολιτική ζωή καί ἔτσι θά σώσει τήν πόλη. Ὁ Λυσίας ἴσως ἔννοεῖ τή λέξη «σωτήρας».

73. Ὅταν νίκησαν οἱ δημοκρατικοί, μέ τή γενική ἀμνηστία πού ἔδωσαν, εἶχαν δικαίωμα ὅλοι οἱ πολίτες νά πάρουν μέρος στήν ἀπο-

κατάσταση της πόλης. Ἐνῶ, ἂν νικοῦσαν οἱ ὀλιγαρχικοὶ μετὰ τοὺς πολῖτες ποὺ εἶχαν μείνει στὴν Ἀθήνα, τὸ κέρδος θὰ ἦταν μόνο γιὰ τοὺς Τριάντα, ποὺ θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀσκοῦν τὴν τυραννικὴ ἐξουσία τους.

Ὁ δὲ Κριτίας ἀπεκρίθη ὅτι οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἔχουν ἄλλο σκοπὸν ἢ τὸ κέρδος. Ἐὰν νικοῦσαν οἱ ὀλιγαρχικοὶ μετὰ τοὺς πολῖτες, οἱ ὀλιγαρχικοὶ θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀσκοῦν τὴν τυραννικὴ ἐξουσία τους.

59. Ἦσαν ὁ πατήρ τινος τοῦ Κριτίας καὶ ἓνας ἀπὸ τῆ βουλῆ τῶν 400 ἄλλοι ὀλιγαρχικοὶ ἀπεκρίθησαν ὅτι οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἔχουν ἄλλο σκοπὸν ἢ τὸ κέρδος. Ἐὰν νικοῦσαν οἱ ὀλιγαρχικοὶ μετὰ τοὺς πολῖτες, οἱ ὀλιγαρχικοὶ θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀσκοῦν τὴν τυραννικὴ ἐξουσία τους.

63. Ἐὰν, ὅταν οἱ ὀλιγαρχικοὶ νικοῦσαν οἱ πολῖτες, οἱ ὀλιγαρχικοὶ θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀσκοῦν τὴν τυραννικὴ ἐξουσία τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΜΕΡΙΚΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

ΑΠΟ ΤΑ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ» ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ ΓΙΑ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΡΙΑΝΤΑ

Βιβλ. Β', ΙΙ, 10

Οἱ Ἀθηναῖοι, ἔτσι πού τούς πολιορκοῦσαν οἱ Σπαρτιάτες καί ἀπό τήν ξηρά καί ἀπό τή θάλασσα, δέν ἤξεραν πιά τί ἔπρεπε νά κάνουν· δέν εἶχαν οὔτε πλοῖα οὔτε συμμαχούς οὔτε τρόφιμα. Πίστευαν ὅτι δέν ἔχουν τρόπο νά γλιτώσουν, γιά νά μήν πάθουν τά ὅσα καί οἱ ἴδιοι ἔκαναν – καί ὄχι ἀπό πραγματική πρόθεση τιμωρίας –, ὅταν, ξεπερνώντας κάθε ὄριο, ἀδικοῦσαν τούς πολίτες τῶν μικρῶν πόλεων, χωρίς καμιά ἄλλη δικαιολογία παρά μόνο ἐπειδή δέ συμμαχοῦσαν μαζί τους. Γι' αὐτό ξανάδωσαν τά πολιτικά δικαιώματα σέ ὄσους τά εἶχαν στερηθεῖ καί περίμεναν καρτερικά. Μολονότι πέθαιναν πολλοί στήν πόλη ἀπό τήν πείνα, δέν ἀρχίζαν διαπραγματεύσεις γιά τήν εἰρήνη. Ὅταν ὁμως εἶχε πιά ἐξαντληθεῖ ὀλότελα τό σιτάρι, ἔστειλαν ἀντιπροσώπους στόν Ἄγην, λέγοντας ὅτι δέχονται νά γίνουν σύμμαχοι μέ τούς Λακεδαιμόνιους, ἀρκεῖ νά διατηρήσουν τά τείχη καί τήν ὀχύρωση τοῦ Πειραιᾶ, καί μέ βάση αὐτούς τούς ὄρους νά κλείσουν εἰρήνη. Ἐκεῖνος τούς εἶπε νά ἀπευθυνθοῦν στή Σπάρτη, ἐπειδή ὁ ἴδιος δέν ἦταν ἀρμόδιος. Ὅταν οἱ ἀντιπρόσωποι τά ἀνακοίνωσαν αὐτά στούς Ἀθηναίους, ἐκεῖνοι τούς ἔστειλαν στή Σπάρτη. Ὅταν ἔφτασαν στή Σελλασία, κοντά στή Λακωνία, καί οἱ ἔφοροι πληροφορήθηκαν τίς προτάσεις τους, αὐτές περίπου πού εἶχαν ἀναφέρει καί στόν Ἄγην, τούς εἶπαν νά φύγουν καί, ἂν πραγματικά χρειάζονται εἰρήνη, νά σκεφτοῦν καλύτερα καί νά ξανάρθουν. Ὅταν οἱ ἀντιπρόσωποι γύρισαν πίσω καί τά ἀνακοίνωσαν ὅλα αὐτά στήν πόλη, ὄλους τούς ἔπιασε ἀπελπισία. Ἦταν βέβαιοι ὅτι τελικά θά ὑποδουλωθοῦν καί, ὥσπου νά στείλουν ἄλλους ἀντιπροσώπους, πολλοί ἀκόμα θά πεθάνουν ἀπό τήν πείνα. Κανείς ὥστόσο δέν ἔδειχνε διάθεση νά προτείνει τήν κατεδάφιση τῶν τειχῶν. Ὅταν μάλιστα ὁ Ἀρχέστρατος εἶπε στή βουλή ὅτι τό φρονιμότερο ἦταν νά συνάψουν εἰρήνη μέ τούς ὄρους πού πρότει-

ναν οί Λακεδαιμόνιοι, τόν φυλάκισαν. (Συγκεκριμένα, πρότειναν νά κατεδαφίσουν ἀπό τήν κάθε πλευρά τῶν μακρῶν τειχῶν περίπου 1800 μέτρα.) Ἐπιπλέον ἀποφάσισαν μέ εἰδικό νομοθέτημα νά ἀφαιρεθεῖ τό δικαίωμα νά γίνονται προτάσεις πάνω σ' αὐτά τά θέματα.

16 Ἔτσι ἦταν ἡ κατάσταση, ὅταν ὁ Θηραμένης δῆλωσε στήν ἐκκλησία ὅτι, ἂν θέλουν νά τόν στείλουν στό Λύσανδρο, αὐτός θά ξαναγυρίσει ἔχοντας ἐξακριβώσει ἂν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔχουν σκοπό νά ὑποδουλώσουν τήν πόλη, καί γι' αὐτό ἐπιμένουν στήν κατεδάφιση τῶν τειχῶν, ἢ μόνο γιά λόγους ἀσφάλειας. Ἡ πόλη τόν ἔστειλε, καί ἐκεῖνος ἔμεινε κοντά στό Λύσανδρο τρεῖς μῆνες καί παραπάνω, περιμένοντας πότε οἱ Ἀθηναῖοι ἀπό ἔλλειψη τροφίμων θά ἦταν ἐτοιμοί

17 νά συμφωνήσουν σέ ὅτιδήποτε τούς πρότειναν. Ὅταν τόν τέταρτο μῆνα γύρισε, ἀνακοίνωσε στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου ὅτι ὁ Λύσανδρος γιά ἓνα διάστημα τόν κρατοῦσε ἐκεῖ καί ἀργότερα τοῦ εἶπε νά πάει στή Σπάρτη, ἐπειδή, ὅπως εἶπε, ὁ ἴδιος δέν ἦταν ἀρμόδιος γιά

18 ὅσα τόν ρωτοῦσε ἀλλά οἱ ἔφοροι. Μετά ἀπό αὐτά ὀρίστηκε νά πάει, μαζί μέ ἄλλους ἐννιά, στή Σπάρτη ὡς ἀντιπρόσωπος μέ ἀπόλυτη πρωτοβουλία. Ὁ Λύσανδρος ἔστειλε στό μεταξύ στούς ἐφόρους, μαζί μέ ἄλλους Λακεδαιμόνιους, τόν Ἀριστοτέλη, ἐξορίστο Ἀθηναῖο, γιά νά τούς εἰδοποιήσει ὅτι εἶχε ἀπαντήσει στό Θηραμένη πῶς ἐκεῖνοι ἦταν ἀρμόδιοι νά ἀποφασίζουν γιά θέματα εἰρήνης καί πολέμου.

19 Ὅταν ὁ Θηραμένης καί οἱ ἄλλοι ἀντιπρόσωποι βρισκόνταν στή Σελλασία καί τούς ρώτησαν γιά ποιό σκοπό εἶχαν ἔρθει, ἀπάντησαν ὅτι εἶχαν σταλεῖ ἀντιπρόσωποι μέ ἀπόλυτη πρωτοβουλία, γιά νά συζητήσουν σχετικά μέ τήν εἰρήνη. Τότε οἱ ἔφοροι ἔδωσαν ἐντολή νά τούς καλέσουν. Ὅταν πῆγαν στή Σπάρτη, κάλεσαν συνέλευση, ὅπου κυρίως οἱ Κορίνθιοι καί οἱ Θηβαῖοι, ἀλλά καί πολλοί ἄλλοι ἀπό τούς Ἑλληνες ἀντιπροσώπους, ὑποστήριξαν ὅτι δέν ἔπρεπε νά κλείσουν εἰρήνη μέ τούς Ἀθηναῖους, ἀλλά νά τούς ὑποτάξουν. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀρνήθηκαν νά ὑποδουλώσουν μιά πόλη

20 πού πρόσφερε τόσες ὑπηρεσίες στίς ἐπικίνδυνες περιστάσεις πού παρουσιάστηκαν στήν Ἑλλάδα, ἀλλά δέχονταν τήν εἰρήνη, μέ τόν ὄρο νά κατεδαφίσουν οἱ Ἀθηναῖοι τά μακρά τείχη καί τήν οὐχὼρωση τοῦ Πειραιᾶ, νά παραδώσουν τά πλοῖα ἐκτός ἀπό δώδεκα, νά δεχτοῦν τήν ἐπ'ἀνόδο τῶν πολιτικῶν ἐξορίστων καί νά ἀκολουθοῦν τούς Λακεδαιμόνιους σέ ὅποιεσδήποτε πολεμικές ἐπιχειρήσεις στήν

ξηρά ἢ στή θάλασσα, ἔχοντας τοὺς ἴδιους μέ ἐκείνους ἐχθροὺς καὶ φίλους. Ὁ Θηραμένης καὶ τὰ ἄλλα μέλη τῆς ἀποστολῆς μετὰφεραν αὐτὲς τίς προτάσεις στήν Ἀθήνα. Καὶ καθὼς ἔμπαιναν στήν πόλη, πολὺς κόσμος ἄρχισε νά τοὺς περικυκλώνει γεμάτος φόβο μήπως τυχόν εἶχαν γυρίσει ἄπραχτοι· γιατί μέ τόσους πού πέθαιναν ἀπό τὴν πείνα, δέ χωροῦσε πιά ἄλλη ἀναβολή. Τὴν ἐπόμενη μέρα οἱ ἀντιπρόσωποι ἀνακοίνωσαν μέ ποιούς δρους οἱ Λακεδαιμόνιοι δέχονταν τὴν εἰρήνη. Ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἀποστολῆς μίλησε ὁ Θηραμένης, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἔπρεπε νά πειστοῦν στοὺς Λακεδαιμόνιους καὶ νά κατεδαφίσουν τὰ τείχη. Μερικοὶ διατύπωσαν ἀντιρρήσεις, ἀλλὰ πολὺ περισσότεροὶ ἐπιδοκίμασαν, καὶ ἔτσι ἀποφάσισαν νά δεχτοῦν τὴν εἰρήνη. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦρθε στό λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ὁ Λύσανδρος μέ τὰ πλοῖα του, γύρισαν οἱ πολιτικοὶ ἐξόριστοι καὶ ἄρχισαν μέ πολλή προθυμία νά κατεδαφίζουν τὰ τείχη, καὶ μάλιστα μέ συνοδεία μουσικῆς, πιστεύοντας ὅτι ἐκείνη ἦταν ἡ πρώτη μέρα τῆς ἐλευθερίας γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Βιβλ. Β', III, 11.

Οἱ Τριάντα ὀρίστηκαν μέ ἐκλογή ἀμέσως μόλις κατεδαφίστηκαν τὰ μακρὰ τείχη καὶ τὰ τείχη γύρω ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ. Ἐνῶ ὅμως τοὺς εἶχαν ἐκλέξει μέ τὸν δρο νά προτείνουν νόμους, πού θά καθόριζαν τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος, διαρκῶς καθυστεροῦσαν νά τοὺς συντάξουν καὶ νά τοὺς παρουσιάσουν· στό μεταξύ ὅμως ἔδωσαν στή βουλή καὶ στίς ἄλλες ἀρχές τὴ σύνθεση πού ἤθελαν αὐτοί. Κατόπι ἄρχισαν νά συλλαμβάνουν καὶ νά καταγγέλλουν, μέ κατηγορίες πού συνεπάγονταν καταδίκη σέ θάνατο, πρῶτα-πρῶτα ὄσους ἤξεραν ὅλοι ὅτι στήν περίοδο τῆς δημοκρατίας ζοῦσαν κόνοντας τὸ συκοφάντη καὶ ὅτι ἦταν ἐνοχλητικοὶ στοὺς τίμιους πολίτες. Ἡ βουλή τοὺς καταδίκαζε πρόθυμα καὶ ὄλοι ὄσοι συναισθάνονταν ὅτι δέν ἀνῆκαν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία δέ δυσφοροῦσαν καθόλου. Κατόπι οἱ Τριάντα ἄρχισαν νά ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα πῶς θά ἐξασφάλιζαν τὴ δυνατότητα νά χειρίζονται τίς ὑποθέσεις τῆς πόλης ὅπως ἤθελαν. Ἔστειλαν πρῶτα στή Λακεδαίμονα τὸν Αἰσχίνη καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἔπεισαν τὸ Λύσανδρο νά ἐνεργήσει, γιὰ νά τοὺς στείλουν φρουροὺς, ὥσπου νά ξεκαθαρίσουν τοὺς ὑποπτοὺς καὶ νά τακτοποιήσουν τὸ πολίτευμα· ὑποσχέθηκαν ὅτι αὐτοὶ θά ἐξα-

- 14 σφάλιζαν τή διατροφή τῆς φρουράς. Ὁ Λύσανδρος πείστηκε καί
15 φρόντισε νά τοὺς στείλουν φρουροὺς καί διοικητὴ τόν Καλλίβιο.
Ὅταν πῆραν τή φρουρά, ἄρχισαν νά περιποιοῦνται μέ κάθε τρόπο
τόν Καλλίβιο, γιά νά ἐπιδοκιμάζει ὄλες τίς ἐνέργειές τους. Καί ἐκεῖ-
16 νος τοὺς ἔστειλε ὄσους φρουροὺς ἤθελαν, καί ἔτσι ἄρχισαν νά συλ-
15 λαμβάνουν ὄχι πιά μόνο τοὺς ὑποπτους ἢ τοὺς ἄχρηστους, ἀλλά ὄ-
σους νόμιζαν ὅτι δέ θά ἀνέχονταν πολλή πίεση καί ὅτι, ἂν ἐπιχει-
ροῦσαν νά ἀντιδράσουν, θά ἔπαιρναν μέ τό μέρος τους πολλοὺς ἐ-
θελοντές.
- 15 Τό πρῶτο διάστημα ὁ Κριτίας συμφωνοῦσε μέ τό Θηραμένη καί
ἦταν φίλοι. Ὅταν ὁμως ὁ ἴδιος ἄρχισε νά ἐπιμένει στίς πολλές ἐκτε-
16 λέσεις πολιτῶν (εἶχε παλιότερα ἐξοριστεῖ ἀπό τοὺς δημοκρατικούς),
ὁ Θηραμένης ἀντιδρῶσε, λέγοντας ὅτι δέν εἶναι σωστό νά θανατώ-
νουν ἀνθρώπους πού εἶχαν κύρος στό λαό καί δέν ἐβλαφταν καθό-
λου τοὺς τίμιους πολίτες «ἀφοῦ καί ἐσύ καί ἐγώ» πρόσθετε «καί εἶ-
16 παμε καί κάναμε πολλά, γιά νά γίνουμε ἀρεστοί στήν πόλη». Ἐκεῖ-
νος ὁμως (εἶχε ἀκόμα κάποια οἰκειότητα μέ τό Θηραμένη) ἀποκρι-
18 νόταν ὅτι ὄσοι ἤθελαν νά ἔχουν τήν ἐξουσία στά χέρια τους, δέν
μποροῦσαν παρά νά ξεκαθαρίσουν ὄσους εἶχαν τίς περισσότερες
δυνατότητες νά τοὺς δημιουργήσουν προβλήματα. «Καί ἂν φαντά-
ζεσαι» πρόσθετε «ὅτι, ἐπειδή εἴμαστε τριάντα καί ὄχι ἕνας, πρέπει
19 νά φροντίζουμε γιά τήν ἐξουσία μας λιγότερο ἀπ' ὅτι, ἂν ἦταν τυ-
ραννίδα, εἶσαι ἀφελής».
- 17 Ὅταν ὁμως ἄρχισαν νά θανατώνονται πολλοί καί ἄδικα, διαπι-
στώθηκε ὅτι πολλοί ἀπό τοὺς πολίτες συγκεντρῶνονταν σέ ὀμάδες
καί ἀποροῦσαν ποῦ πρόκειται νά καταλήξει ἡ πολιτικὴ κατάσταση.
Τότε ξανάρχισε ὁ Θηραμένης νά ἐπιμένει ὅτι θά ἦταν ἀδύνατο νά
διατηρηθεῖ ἡ ὀλιγαρχία, ἂν δέ ζητοῦσαν καί ἀπό ἄλλους πολλοὺς
18 νά συμμετάσχουν στήν ἐξουσία. Ὑστερα ἀπό αὐτά ὁ Κριτίας καί
19 ἄλλοι ἀπό τοὺς Τριάντα ἄρχισαν νά φοβοῦνται, καί ἰδιαίτερα τό
Θηραμένη, μήπως δημιουργήσει γύρω του ρεῦμα πολιτῶν, καί γι'
αὐτό συντάσσουν ἕνα κατάλογο ἀπό 3.000, πού προορίζονταν νά
πάρουν μέρος στήν ἐξουσία. Ὁ Θηραμένης ὁμως καί σχετικὰ μέ
αὐτό τό μέτρο ἔλεγε ὅτι τοῦ φαινόταν παράλογο πρῶτα πρῶτα τό
νά θέλουν νά περιορίσουν τόν ἀριθμό τῶν καλύτερων πολιτῶν, πού
θά ἔπαιρναν μέρος στήν ἐξουσία, σέ 3.000, λές καί ἀναγκαστικά

μέσα σ' αυτό τόν ἀριθμό περιλαμβάνονταν μόνο οἱ ἄξιοι πολίτες, καί δέν ἦταν δυνατό οὔτε ἔξω ἀπό αὐτόν νά ὑπάρχει ἓνας σοβαρός ἄνθρωπος οὔτε μέσα ἐκεῖ πολλοί πονηροί. «Ἐπειτα» πρόσθεσε «βλέπω ὅτι κάνουμε δύο ἐντελῶς ἀντιφατικά πράματα: συγκροτοῦμε μιά ἐξουσία βίας, ἀλλά τήν κρατοῦμε πιό ἀδύνατη ἀπό αὐτούς πού ἐξουσιάζουμε».

Αὐτές ἦταν οἱ ἀπόψεις τοῦ Θηραμένη. Οἱ ἄλλοι στό μεταξύ ἐπι- 20
θεώρησαν τούς 3.000 στήν ἀγορά, ἐνῶ ὅσους ἦταν ἔξω ἀπό τόν κα-
τάλογο σέ ἄλλα μέρη. Κατόπι ἔδωσαν ἐντολή νά συγκεντρώσουν
τά ὄπλα καί, ὅταν ἐκεῖνοι εἶχαν φύγει, ἔστειλαν τούς φρουρούς καί
ἀπό τούς πολίτες τούς ὁμοϊδεάτες τους καί ἀφαίρεσαν τά ὄπλα ὀ- 21
λων ἐκτός ἀπό τούς 3.000· τά συγκέντρωσαν στήν Ἀκρόπολη καί
τά ἀποθήκεψαν στόν Παρθενώνα. Ὅταν ἔγιναν αὐτά, μέ τή σκέψη 21
ὅτι μποροῦσαν πιά νά κάνουν ὅ,τι θέλουν, ἄρχισαν νά σκοτώνουν
πολλούς ἀπό προσωπική ἔχθρα, πολλούς γιά τά χρήματά τους.
Ἀποφάσισαν μάλιστα, γιά νά ἐξασφαλίσουν χρήματα γιά τούς
φρουρούς, νά συλλάβει ὁ καθένας ἀπό ἓνα μέτοικο· τούς ἴδιους νά 22
τούς ἐκτελέσουν καί νά δημέψουν τίς περιουσίες τους. Εἶπαν καί
στό Θηραμένη νά συλλάβει ὅποιον ἤθελε, ἐκεῖνος ὅμως ἀποκρίθη-
κε: «Δέ νομίζω ὅτι εἶναι σωστό ἀπό τή μιά μεριά νά λέμε ὅτι εἴμα-
στε οἱ καλύτεροι καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ πράξεις μας νά εἶναι χειρότε-
ρες ἀπό τῶν συκοφαντῶν. Ἐκεῖνοι τουλάχιστον ἀπ' ὅσους ἔπαιρ-
ναν χρήματα τούς ἄφηναν νά ζήσουν· ἐμεῖς, γιά νά ἐξασφαλίσουμε
χρήματα, θά ἀρχίσουμε νά σκοτώνουμε ἀθώους; Ὅλα αὐτά δέν εἶ- 23
ναι ἀπό κάθε ἄποψη χειρότερα ἀπό τίς πράξεις τῶν συκοφαντῶν;»
Οἱ ἄλλοι, πιστεύοντας πιά ὅτι ὁ Θηραμένης γινόταν ἐμπόδιο στά
σχέδιά τους, ἄρχισαν νά συνωμοτοῦν ἐναντίον του· σέ ιδιαίτερες
συζητήσεις μάλιστα μερικοί τόν συκοφαντοῦσαν στά μέλη τῆς
βουλῆς, λέγοντας ὅτι προσπαθεῖ νά ὑπονομέψει τό πολίτευμα.
Ἐδωσαν λοιπόν παραγγελία σέ κάτι νεαρούς, ὅσους θεωροῦσαν
θρασύτατους, νά κρύψουν κάτω ἀπό τή μασχάλη τους μαχαίρια καί
νά ἔρθουν μαζί τους, καί μετά συγκάλεσαν τή βουλή.

*(Ἀκολουθοῦν οἱ λόγοι τοῦ Κριτία καί τοῦ Θηραμένη καί κά-
ποια συζήτηση. Ὁ Θηραμένης, γιά νά σωθεῖ, καταφεύγει στό
βωμό).*

14 Μετά ἀπ' αὐτό ὁ κήρυκας τῶν Τριάντα ἔδωσε ἐντολή νά ἐπιτε-
15 θοῦν οἱ Ἐντεκα στό Θηραμένη. Ἐκεῖνοι μῆκαν μέσα στό βουλευ-
16 τήριο μαζί μέ τούς βοηθοῦς τους – μπροστά μάλιστα πήγαινε ὁ Σά-
17 τυρος, ὁ θρασύτερος καί χυδαιότερος ἀπό ὄλους. Ὁ Κριτίας εἶπε:
18 «Σᾶς παραδίνουμε αὐτόν ἐδῶ τό Θηραμένη, καταδικασμένο σύμ-
55 φωνα μέ τό νόμο. Συλλάβετέ τον ἐσεῖς οἱ Ἐντεκα, ὀδηγήστε τον ἐ-
60 κεῖ ὅπου πρέπει καί φροντίστε γιά τά ὑπόλοιπα». Μόλις εἶπε αὐτά,
61 ἄρχισε νά τόν τραβάει ἀπό τό βωμό ὁ Σάτυρος, ἄρχισαν νά τόν τρα-
62 βοῦν καί οἱ βοηθοί. Ὁ Θηραμένης, ὅπως εἶναι φυσικό, ἄρχισε νά ἐ-
15 πικαλεῖται θεοῦς καί ἀνθρώπους νά δοῦν τί γινόταν. Τά μέλη τῆς
63 βουλῆς δέν ἀντιδροῦσαν καθόλου, βλέποντας δίπλα στό κιγκλίδω-
64 μα ὄλους ἐκείνους πού ἦταν ὁμοιοί μέ τό Σάτυρο καί τό χῶρο
15 ὀμπρός ἀπό τό βουλευτήριο γεμάτο φρουρούς· ἤξεραν ἀκόμα ὅτι εἶ-
56 χαν ἔρθει μέ μαχαίρια. Ὁδήγησαν τό Θηραμένη μέσα ἀπό τήν ἀγο-
65 ρά, ἐνῶ κραύγαζε δυνατά λέγοντας τά ὅσα πάθαινε. Ἀναφέρουν καί
16 κάτι πού εἶπε. Ὅταν ὁ Σάτυρος τοῦ εἶπε ὅτι, ἂν δέ σωπάσει, θά θρη-
66 νήσει, ἐκεῖνος ρώτησε: «Μήπως ἂν σωπάσω, δέ θά θρηνησῶ;» Καί
67 ὅταν τόν ἀνάγκασαν νά πεθάνει καί ἔπινε τό κώνειο, λένε ὅτι κού-
68 νησε τίς τελευταῖες σταγόνες μέσα στήν κούπα καί εἶπε: «Αὐτό ἄς
69 εἶναι στήν ὑγεία τοῦ ὁμορφου Κριτία».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Είσαγωγή	σελ.	5 - 23
Κείμενο	»	25 - 44
Σημειώσεις	»	45 - 56
Παράρτημα	»	57 - 62

Μετά δε' αὐτό, ὁ κήρυκας τῶν Τριάντα ἔδωκε ἐπιτολή νά ἐπιτε-
θοῦν οἱ Ἑντεκα στό Θηραμένη. Ἐκεῖνοι κηρύξαντες στό βουλευ-
τήριον μαζί μέ τοῦς βοηθοῦς τοῦς - μπροστά μάλιστα πηγαίνε ὁ Σά-
τυρος, ὁ θρασύτερος καί χυδαῖότερος ἀπό ὄλους. Ὁ Κριτίας εἶπε:
55 «Σὺς παραδίδουμα αὐτόν ἐδῶ τῷ Θηραμένη, καταδικασμένο σύμ-
φωνα μέ τὸ νόμο. Ἐλλάβετε τον ἑσῆς οἱ Ἑντεκα, ὀδηγήσατε τον ἐ-
κεῖ ὅπου πρέπει καί κλονεῖτε κατὰ τὸ νόμο. Μόλις εἶπε αὐτά,
ἀρχισε νά τόν τραβῆι ἀπό τὸ βρομό ὁ Σάτυρος, ἀρχισαν νά τόν τρα-
βῶν καί οἱ βοηθοί. Ὁ Θηραμένης, ὅπως εἶναι φυσικά, ἀρχισε νά ἐ-
πιταλεῖται θεοῦ καί ἀνθρώπων νά δοῦν τί γινόταν. Τά μέλη τῆς
βουλῆς δὲν ἀνδραγαδοῦν καθόλου· βλέποντας δὲ ἐλεῖ στοὺς γυμνα-
στὰς ἑκείτους, κατ' ἄνω ἀναίρει καί τὸ Σάτυρο καί ἀναίρει
11 μπρός ἀπὸ τὸ βουλευτήριον γυμνο φρουροῦς· ἕτερον ἄκουε διὰ τῆ-
56 χαν ἔχει μέ μαχαίρια. Ὁδηγούσιν τὸ Θηραμένη-μῆσι ἀπὸ τὴν ἀγο-
ρᾶ εἰς τὴν κρηναίαν ἀναγκάζοντες· κατὰ τὴν δὲ παύσαν. Ἀναίρειται
14 κατὰ πόδι εἶπε. Ὅταν ὁ Σάτυρος τοῦ εἶπε διὰ, ἂν δὲ σιωπῆσαι, θά θρη-
νήσαι, ἑκαῖνος εἶπεν· «Μήπως ἂν σιωπῆσαι, δὲ θά θρηνήσαι.» Καί
17 ὅταν τὸν ἀνάγκασαν νά παύσῃ καί εἶπεν τὸ κῆρυγμα, ἔβλεπε ὅτι κῶ-
νηται τίς τελευταῖαις στιγμῆσι μῆσι στήν κόπην καί εἶπε· «Αὐτό δε'
εἶναι στήν ὀγμὴ τοῦ Δημοφου Κριτίας.»

ΕΚΔΟΣΗ Β' 1978 (VI) - ΑΝΤΙΤΥΠΑ 160.000 - ΣΥΜΒΑΣΗ 3064/16-6-1978
ΕΚΤΥΠΩΣΗ, ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΑΦΟΙ ΡΟΗ Ε.Π.Ε.

